

AZ ÚJKOR OKLEVÉL- ÉS IRATTANA – OSZTRÁK SZEMMEL

Michael Hochedlinger: *Aktenkunde. Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit.*
Wien–Köln–Weimar, 2009, Böhlau Verlag, 292 o.

Michael Hochedlingernek, az *Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv* munkatársának az alábbiakban tárgyalandó könyve a 2013-ban megjelent, és a *Levéltári Közlemények* oldalain ugyanazon évben (LK 2013, 244–248) ismertetett *Österreichische Archivgeschichte* című műve¹ közvetlen előzményének tekinthető. A kötetek mind külső megjelenésükben, mind belső formátumukban és felépítésükben hasonlítanak, és már most leszögezhetjük: alapvető segédkönyvül szolgálhatnak a levéltáros szakma számára.

A szerző célja, hogy a német nyelvterületen egy olyan perspektíva is megjelenjen, amely nem csupán a német (porosz) mintákat, hanem más gyakorlatokat is figyelembe vesz. A mintákat a mi történelmünkhöz is közelebb álló államok, illetőleg történeti iratképzők iratainak adatai alapján mutatja be: a számunkra is fontos Habsburg Monarchia, valamint az Osztrák Köztársaság és a Német-római Birodalom legfelsőbb hivatalait alapul véve. A nyelvi (és ismeretanyagi) korlátok miatt azonban szinte alig találkozunk az egykori Habsburg Monarchia részeként létezett Cseh Királyságból vagy a Magyar Királyságból származó példákkal. Összehasonlításként és egy-egy irattani jelenség fejlődésének bemutatására viszont számos helyen megjelennek francia, itáliai, vatikáni és spanyol példák.

Ahogy a kötet előszavából, de a szakirodalmi felsorolásból is kiderül, német nyelven mindezt csupán németországi, elsősorban porosz előzményekkel rendelkezünk. A magyar szakirodalom ezekhez a művekhez képest hasonló mélységben nem tárgyalta még a kora újkori és újkor irattant – egyedüli kivétel Ember Győző részletgazdag munkája a helytartótanács ügyintézéséről,² de átfogó könyveknek híján vagyunk. Míg a középkori diplomatikának hazánkban is terjedelmes a bibliográfiája, irattani szakkönyvünk egyáltalán nincs, de irattani szaktanulmányból is csak csekély számút tudunk felmutatni. Az 1980-ban napvilágot látott *Levéltári ismeretek kézikönyve* összefoglalóan ugyan már szólt a (kora újkor) irattani szakismeretekről,³ elmagyarázva az alapfogalmakat. A történelmi segédtudományokról megjelent kötet⁴ teljesen elhanyagolta ezt a tudományágat, csupán az 1998. évi újabb kézikönyvben került az irattan ismét elő, külön fejezetben,⁵ de ez is

¹ Michael Hochedlinger: *Österreichische Archivgeschichte vom Spätmittelalter bis zum Ende des Papierzeitalters.* Köln–Weimar–Wien, 2013.

² Ember Győző: *A magyar kir. helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848.* Budapest, 1940.

³ *Levéltári ismeretek kézikönyve.* Budapest, 1980, 147–164.

⁴ *A történelem segédtudományai.* Szerk. Kállay István, Budapest, 1986.

⁵ *A történelem segédtudományai.* Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 1998, 194–215.

csak alapadatokat közölt, helyenként hibásan. A legújabb *Levéltári kézikönyv* már jóval részletesebben, 100 oldalon tárgyalja⁶ az irattan fogalmát, az iratkezelést, annak egykori gyakorlatát és jelenkori folyamatát, kiemelt figyelemmel a minősített iratokra. A szóban forgó korszakunkat illetően azonban itt mindösszesen 15 oldal mutatja be a középkori, kora újkori és polgári kori iratkezelést.⁷ Már ennyi mennyiségbeli adatból is látható, a legújabb magyar áttekintés mennyiségében, és így mélységében sem mérhető Hochedlinger könyvéhez.

A kötet hat fejezetre és egy függelékre oszlik. Az *I. Bevezetés* címet viselő fejezet (mindössze két oldalon, 13–14) tisztázza az alapfogalmakat: mi az irattan, honnan ered az elnevezés, mi a különbség a diplomatikához képest. Definíciójával tovább megy, az irattant nem csak úgy jellemzi, mint a történeti forrástudományoknak azon ágát, „amely az iratokkal foglalkozik”. Ludwig Bittner osztrák levéltáros, történész magyarázatát alapul véve, „*az irattan célja, hogy megítélési alapot nyújtson az iratok tartalmi jelentéséhez, az irat keletkezésében szerepet vállaló személyek részvételéhez, egy esemény vagy egy döntés előzményéhez, és ezáltal történeti képünket jelentősen befolyásolja*” (13.).

A *II. Történeti fejlődést* tárgyaló fejezet is rövid: öt oldalon keresztül mutatja be a német, majd az osztrák előzményeket (15–20). E részből kiderül: Hochedlinger könyvének alcímét (*Az újkor oklevél- és irattana*) Heinrich Otto Meisnertől kölcsönözte. Meisner neve és munkássága fogalom a német nyelvterületen: berlini levéltárosi karrierjét még 1914-ben kezdte, és 1935-re a potsdami *Reichsarchiv* munkatársa lett, 1922-től poroszországi hivataltörténetet és „modern oklevéltant” oktatott a *Preußisches Institut für Archivwissenschaft* docenseként. Az NDK megalakulását követően a keletnémet részen maradt, és itt folytatta munkásságát, oktatói tevékenységét a berlini Humboldt egyetemen. 1935-ben kiadott *Aktenkunde* című könyve 1950-ben, 1952-ben, majd 1969-ben újabb, átdolgozott kiadásokat ért meg, és a mai napig a legelterjedtebb kézikönyvnek számít. Ehhez hasonlatosat a nyugatnémet területen 1949-ben megalakított *Marburger Archivschule* munkatársai sem állítottak össze. A legújabb munkának Jürgen Kloosterhuisnak, a *Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz* korábbi igazgatójának 71 oldalas rövid összeállítása számít, amely elérhető a levéltár honlapján.⁸ Osztrák részről viszont hasonló kiadvány még nem jelent meg, sem olyan, amely hangsúlyozottan a Habsburg Monarchiára koncentrálna.

A *III. fejezet (Fogalmi magyarázatok, 21–49)* továbbra is a bevezetés körébe tartozik, de elengedhetetlen ahhoz, hogy az olvasó tisztába jöjjön azokkal az alapfogalmakkal és *terminus technicus*okkal, amelyeket Hochedlinger alkalmaz. A legfontosabb irattípusokat a 2. alfejezetben tárgyalja, kezdve az oklevelektől az ügyvi-

⁶ *Levéltári kézikönyv*. Szerk. Körmeny Lajos, Budapest, 2009, 345–446.

⁷ Uo. 357–372.

⁸ Jürgen Kloosterhuis: *Amtliche Aktenkunde der Neuzeit. Ein hilfswissenschaftliches Kompendium*. https://www.gsta.spk-berlin.de/uploads/pdf_aktenskunde/aktenskunde_gesamt.pdf

teli könyveken (*Amtsbücher – Geschäftsbücher*) át az iratokig/aktákig (*Akten, Akten/schrift/stück, Akt*). Megemlítésre kerül még a kevésbé hivatalosnak számító levél (*Brief*) és a levél változataként a lap/cédula (*Billet*), valamint a névjegykártya is. Kiemelendő, hogy ezen irattípusok esetében Hochedlinger nem csupán a definíciót közli, hanem bemutatja az egyes irattípusok történeti fejlődését, azt, mit jelentett és milyen formában találkozhattunk ezekkel a kora újkorban, és milyen változásokon mentek keresztül, ma mit értünk az egyes elnevezések alatt. Ezáltal is a történeti fejlődés fontosságát és az egyes időszakok közötti különbségtételt hangsúlyozza.

Ez a törekvés még jobban látszik a következő három fejezetben, amelyek az irattan három klasszikus részét taglalják: *IV. Genetikus irattan*, amely az iratokat keletkezésük, ügyvitelben elfoglalt helyük szerinti csoportosítja; *V. Analitikus irattan*, amely az iratokat a külső és belső ismertetőjegyek alapján csoportosítja, végül *VI. Szisztematikus irattan*, amely az iratképzők egymáshoz való viszonya alapján mutatja be az iratokat.

Hochedlinger a *IV.* fejezetben (50–117) nem kevesebbre vállalkozik, mint arra, hogy röviden, mégis érthetően és a pusztá felsorolásnál részletesebben mutassa be a kora újkori és újkori hivatalok rendszerét, ügymenetét, a hivatalviselőket (a beosztásuk névváltozataival). Csak így érthető meg ugyanis az a hivatali „út”, amelyet egy-egy ügyirat bejárt, a fogalmazványi állapottól a végleges tisztázatig. A kancellária–irattár–levéltár hármásának történeti változásait és fejlődését követően egyenként és részletesen bemutatja az irat keletkezésének egyes fázisait, a hivatali feljegyzések, megjegyzések típusait, rövidítéseit – mindent konkrét kora újkori példákon át. Az irattípusokat ezen az ügymeneten keresztül tárgyalja, de nem csupán egy-egy definíciót közöl, hanem ismételten a történeti háttérbe ágyazva azok fejlődését, illetőleg változásait tekinti át. A fejezetet (és általában a történeti áttekintéseket is) a számítógépes aktatermelődéssel zárja.

Az analitikus irattan (*V.* fejezet, 118–170) a szokásos részekre oszlik: a külső jegyeknél az íráshordozókat jellemzi, azok történeti fejlődését mutatja be, de kitér az íróeszközök és a tinták változataira is. A középkori diplomatikával ellentétben az írásmód változatait alig tárgyalja, míg a pecsétékről szóló alfejezet terjedelmesebb. Fontos tehát kiemelni, hogy a könyv nem vállalja fel, hogy az egyes történeti segéd tudományok tematikáját kidolgozza, vagy részletesen bemutassa, éppen csak a főbb irányvonalakat foglalja össze. A belső jellemzők között igen értékes alfejezetnek tartathatjuk az egyes stílusokról szólót. Különösen fontos ez számunkra, akik tanulmányaink, kutatásaink során folyton az egykori Habsburg Monarchia iratanyagával szembeesülünk. A magyarországi levéltárakban őrzött iratanyagnak csak egy kis töredéke származik közvetlenül az uralkodótól, a magyar kutatók így csak külföldön használhatnak olyan iratokat, amelyek uralkodóink más, például a német-római császári címéből fakadóan keletkeztek. Így ezek az irattípusok, azok jellemzői és stílusjegyei tehát alig ismertek előttünk. Hochedlinger párhuzamosan francia és spanyol példákkal is gazdagítva mutatja be az uralkodóktól származó iratokat, okleveleket, azok

egyreszűit, a legfontosabb kifejezéseket és alkalmazott formulákat. Ezek biztos alapot jelenthetnek a dokumentumok megértéséhez és egyediségük vagy „tucattermelésük” értékeléséhez. Különösen hasznosnak bizonyulhatnak azok a táblázatok, amelyek az egyes rangokhoz kötelezően tartozó megnevezéseket, illetve megszólításokat sorolják fel, és amelyek rendszerbe szedik a sokszínű formulákat.

Az iratok értékelésének további jellemzőit a *VI. Szisztematikus irattan* (171–234) című részben találhatjuk. Ez segít annak a megértésében és értékelésében, milyen kapcsolatban (alá-, fölé- vagy mellérendelt viszonyban) állt egymással az irat küldője/kiadója és címzettje, és így annak tartalmát is helyesen tudjuk értékelni. Hochedlinger az uralkodók egymás közötti levelezését (*fürstliche Korrespondenz*) tárgyalja elsőként, majd részletesen a fölérendeltségi viszonyt kifejező irattípusokat, ahol példákkal illusztrálva rendet teremt az uralkodótól érkezett rendeletek, utasítások, dekrétumok, pátensek, ediktumok, manifesztumok, proklamációk tengerében (177–198), és külön, több példát is kiemelve mutatja be az egyes hivatalokhoz intézett utasításokat (*Weisungen*). Az alárendeltségi viszonyt a különféle jelentések, előterjesztések, kérvények, beadványok és panasziratok alkotják. Valamennyi esetben nem csupán a történeti fejlődést követhetjük nyomon, hanem hasznos tájékoztatást olvashatunk a felépítésükről, tartalmi és stílusbeli jellemzőikről. Az azonos szinten található hivatalok átiratain túl Hochedlinger szót ejt az egyes államok közötti hivatalos levelezésről és az államközi szerződésekről is. A szorosan vett irattan elhanyagolt részéhez tartozik a hivatali „belső iratokról” szóló fejezet. A szerző ide sorolja például az iktatókönyveket, az jegyzőkönyveket, ülésjegyzőkönyveket, sőt a különféle táblázatokat, jegyzékeket, de az anyakönyveket, telekkönyveket és kataszteri felméréseket is.

A kötet a szakszókincs ellenére olvasható, ám választékos stílusban íródott. Utalások és zárójelbe tett oldalszámok segítik a tájékozódást az összetartozó témák esetében, ez erősíti a kézikönyv-jellegét, és így jobban alkalmazható az oktatásban is. Ugyanezt a célt szolgálják a rövid, találó széljegyzetek, a marginálisok, amelyek segítségével könnyen tájékozódhatunk az egyes alfejezetek bekezdései között. Az illusztrációk (például oklevelekről, titulusokról, aláírásokról, melléklet jelzéséről, őrzési módokról stb.) még szemléletesebbé teszik a bemutatott példákat.

A könyvhöz nem készültek lábjegyzetek, a kötet végi apparátus azonban bőséges tájékoztatást nyújt az érdeklődőknek: a 19 oldalas válogatott bibliográfia (237–255) tematikus felosztású, és bár nem követi teljesen az egyes fejezeteket, de a megadott címek alapján egyszerű megtalálni a vonatkozó tételeket. A kötet végén található mutatóban (272–292) elsősorban tárgyszavak szerepelnek, azonban egy-egy személynév, illetőleg államnév is előfordul. A kézikönyv-jellegét hangsúlyozza az a tény, hogy itt félkövérrel jelölik azt a kifejezést vagy tárgyszót, amely nem csak megemlítésre, hanem külön fejezetrészben, önállóan kerül tárgyalásra. A tájékozódást, átutalásokat nyilak segítik.

A kötet – tematikája alapján – csak a papíralapú irattannal foglalkozik, de ez nem jelenti azt, hogy lemondana az újabb technikai vívmányokról. A hátsó borító

alatt elhelyezett CD-melléklet iratok digitalizált képeit és egyéb adatokat tartalmaz, amelyek így jobban elősegítik a példák megértését, továbbá hasznos segítséget nyújtanak az oktatásban. A CD-ROM-on 17 fejezetre osztva található meg a kiválogatott iratok (amelyek jegyzékét maga a kötet is felsorolja: 257–271), a példagyűjtemény jól láthatóan különféle irattípusokból és különböző időszakokból lett összeállítva. A könyv megfelelő oldalán egy kis CD-kép szolgál jelzésül, és az irat sorszáma mutatja, melyik képet kell megnyitni, hogy a szövegben jellemzett iratot digitálisan megnézhesük. Az iratok irattípusok szerint kereshetők, és fejezetenként sorszámozva lettek, az irat képe is e szerint található meg – tehát nem a jelzet szolgál az azonosításra. A 101 darab, 1483 és 1978 közötti dokumentum mindegyikét az *Österreichisches Staatsarchiv* őrzi, de még az elektronikus nyilvántartási rendszerük (a *scopeArchiv*) bevezetése előtti jelzeteket adják meg. A CD-ROM tartalmazza általában a szkennelt irat felvételét, hosszabb terjedelműek esetében azonban csak a releváns oldalak képét. Az átiratok természetesen nem találhatóak meg, ellenben olvashatók az irat jellemzői, a keletkezéssel kapcsolatos tudnivalók, belső és külső jellemzőik, részben szöveges, részben „táblázatos” formában. Ezek a példák és a függelékben (236) elhelyezett kérdőív (amelynek általános osztályozási kritériumai mankóul szolgálnak az iratok meghatározásához, a források belső és külső ismertetőjegyeinek megállapításához) nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy a forráselemzés valóban elemzés legyen és ne csupán forrásismertetés.

Úgy vélem, az előzőekben ismertetett kötet nagy értéke nem csak abban áll, hogy kellő alaposággal, részletességgel és történeti fejlődésükben tárgyalja a kora újkori és újkori hivatali iratokat, a tömegesen keletkezett iratok jellemzőit, az egykorú iratkezelést, és ezáltal az általános megállapításokon túlmutatva apró adatokat és nélkülözhetetlen adalékokat nyújt az iratok feltáráshoz. Az adatgazdagsága mellett hasonlóan fontos erénye a szakszerűség. A szerző, Michael Hochedlinger egyrészt levéltáros, és maga is elvégezte a levéltáros-képzést Bécsben, így tisztában van a fogalmakkal, nap mint nap találkozik az ügyiratokkal, az ügyviteli feljegyzésekkel, azokat nem csupán „hírből” ismeri, hanem tapasztalatait és ismeretanyagát a gyakorlatban szerezte meg. Másrészt mint kutató és a 18. század elismert és neves történésze, maga is használ és kutat hivatali iratokat, amelyek külső és belső jellemzői fontos információkkal szolgálnak egy-egy történeti probléma megértéséhez. Harmadrészt kiemelendő a kötet közérthetősége: a szerző évekig oktató Bécsben az *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* kurzusain, így az itt közölt ismeretek átadási gyakorlatát maga is kipróbálta. Csak remélhetjük, hogy ezeket az ismereteket a kötetet forgatók is hasznosítani fogják – de még inkább azt, hogy valamikor Magyarországon is elkészül egy hasonló alaposággal megírt, a gyakorlati példákat szem előtt tartó, nélkülözhetetlen irattani kézikönyv, amely a magyar sajátosságokra helyezi a hangsúlyt, és figyelembe veszi Hochedlinger könyvének eredményeit.

Kulcsár Krisztina

ÚJ LEVÉLTÁRISMERTETŐ A BRASSÓI ÉS A BARCASÁGI SZÁSZSÁG TÖRTÉNETÉHEZ

Archivführer zur Geschichte der Deutschen in Kronstadt und dem Burzenland. Wegweiser durch die Bestände des Staatsarchivs Kronstadt/Braşov und des Archivs der Honterusgemeinde unter besonderer Berücksichtigung der Handschriften.
Bearbeitet von Heigl, Bernhard – Rezac, Petra – Şindilariu, Thomas. München, De Gruyter Oldenourg, 2016 /Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 58.), 714 o.

Brassó szabad királyi város és a Barcaság a középkortól fogva kiemelkedő gazdasági, stratégiai, politikai és kulturális jelentőséggel bírt. Örömteli, hogy az egykor itt élő, napjainkban már csak kisebbségként létező szászság történetének és kultúrájának mélyebb megismerését új levéltárismertető segíti. A németországi *Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* (BKGE) sorozatában megjelent kötet összeállítását az intézet egykori igazgatója, Konrad Gündisch professzor kezdeményezte. A projekt a Román Nemzeti Levéltárak Főigazgatósága (*Direcția Generală a Arhivelor Naționale a României*), annak Brassó Megyei Hivatala (*Direcția Județeană Braşov a Arhivelor Naționale*), valamint a brassói Honterus Egyházközség Levéltára és Könyvtára (*Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde*) együttműködésével valósult meg. A terjedelmes kiadvány, amely Gernot Nussbächer brassói levéltáros és helytörténész 75. születésnapja alkalmából látott napvilágot, a brassói és barcasági szászság két legjelentősebb levéltárára, a brassói állami levéltárra és a Honterus levéltárra fókuszál. A szerzők közül Thomas Şindilariu 2004 óta vezetője, Bernhard Heigl néhány éve munkatársa a Honterus levéltárnak. A projektet kezdetben Konrad Gündisch, majd a BKGE élén őt követő Gerald Volkmer koordinálta.

Miként azt Şindilariu a kötet bevezetőjében megfogalmazza, a munka megjelenését a 20. században bekövetkezett közigazgatási változások, valamint a második világháború és a kommunista diktatúra alatt e régió levéltárügyét ért károk indokolták. A Brassóban fellelhető iratanyagból egyrészt a szorosabban vett szász vonatkozású forráscsoportok kaptak helyet a kötetben, másrészt azon szélesebb területi hatáskörrel bíró intézmények fondjai, amelyek kihatással voltak a régió német lakosságára.

A bevezető tömör, de informatív áttekintést nyújt a régió és a város politika-, kormányzat-, egyház- és oktatástörténetéről, valamint gazdasági és demográfiai fejlődéséről a középkortól a 20. századig. Ezt követi a kötet felépítésére és használatára vonatkozó ismertetés, majd a brassói és a barcasági szászság történetének válogatott, tematikus bibliográfiája, amelyben helyet kaptak a brassói levéltári és könyvtári állományt ismertető kiadványok is.

A tulajdonképpeni ismertető négy részre tagolódik. Az első rész (*Teil 1*) közel száz oldal terjedelemben a brassói állami levéltár forrásait ismerteti két részben:

először Brassó város levéltárát, majd az állami levéltár túlnyomórészt 19–20. századi, brassói és barcasági vonatkozású fondjait mutatja be. A második rész (*Teil 2*) az állami és egyházi anyakönyveket, a harmadik (*Teil 3*) a Honterus Egyházközség Levéltára és Könyvtára állományát, a negyedik (*Teil 4*) közel négyszázhetven oldalon az állami és a Honterus levéltárban fellelhető kéziratokat ismerteti. A kötetet személy- és háromnyelvű helynévmutató, valamint tematikus mutatók (egyházi, közigazgatási és politikai, gazdasági ügyek, alapítványok és egyesületek, általános tárgymutató) zárják.

Az ismertető több tekintetben is rendhagyó. Egyrészt a felépítését többféle elv határozza meg: az első és a harmadik fejezet egy adott közgyűjteményben őrzött forrásokat ismerteti, míg a második és a negyedik egyfajta virtuális egységben tüntet fel típusuk szerint összetartozó, ám a 20. századi átszervezések, levéltárügyi rendelkezések során külön levéltárakba került forrásokat. Másrészt a kéziratok lajstromát tartalmazó negyedik fejezet közel négyszer akkora terjedelmű, mint az első három, adminisztratív jellegű forrásokat ismertető rész, erre az aránytalanságra azonban már a kiadvány címe is felhívja a figyelmet.

A brassói állami levéltárra vonatkozó első részben gyakorlati tudnivalók és rövid levéltártörténet vezetik fel a forráscsoportok ismertetését. Az egykor a régi városházán őrzött archívumban már a 15. század második felétől működött levéltáros. Az első leltárát Christian Pomarius készítette el a 16. század közepén. A 18. és 19. században Johann Albrich, George Michael Gottlieb von Herrmann, Eduard Fronius, Friedrich Schnell és Friedrich Stenner levéltárosok további oklevélgyűjteményeket hoztak létre. A városi levéltár áttekintését 1772-től egykorú jegyzőkönyvek és mutatók segítik az ekkor bevezetett regisztrátúra-rendszernek köszönhetően, míg a korábbi iratanyag áttekintésére a második világháború után készült román nyelvű segédletek alkalmasak. A levéltár rendezésében mérföldkövet jelentett a Friedrich Stenner levéltáros működése alatt, 1881-ben bevezetett rendszer, amely irattípusok szerint tizenegy csoportba osztotta az iratokat. A brassói városi levéltár 1925-ben költözött jelenlegi őrzőhelyére, a Kovácsok bástyája (*Schmiedebastei*) épületébe. Területi illetékessége 1939-ben kibővült, majd a 2. világháború után nagyobb mennyiségű regionális forrásanyaggal gyarapodott. A háború után, 1951-ben a többi romániai állami levéltárhoz hasonlóan a belügyminisztérium fennhatósága alá került. Gyűjtőköre az '50-es és a '60-as években tovább bővült, ekkoriban került ide a segesvári városi levéltár egy része is. A brassói állami levéltár 1996. évi adat szerint több mint 600 fond, illetve 10 000 iratfolyóméter őrzőhelye. Iratanyagán kívül igen jelentős könyvtárának régi állománya. Az itt őrzött mintegy 10 000 darab 1700 előtti nyomtatvány nagy része az 1948-ban államosított Honterus Gimnázium könyvtárából került ide.

Az állami levéltárra vonatkozó első fejezetnek a városi levéltárat ismertető alfejezete (A) részben a Stenner-féle szisztémát követi, részben pedig a második világháború után (újra)rendezett városi iratanyagra vonatkozó román nyelvű segédlet (*Ghid al fondului: Primăria Oraşului Braşov*) tagolását, amely a városi hivatalokat

és intézményeket veszi alapul. Az így kialakított rendszer a városi iratokat a következő csoportok szerint ismerteti: I. oklevélgyűjtemények, II. iratok, III. számadások, adójegyzekek, összeírások, IV. ülésjegyzőkönyvek, városi hivatalok és intézmények, a város mint földesúr, V. a brassói magisztrátus mint bírói fórum, VI. az állami levéltárban őrzött céhes iratok, VII. fényképgyűjtemények, VIII. térkép- és tervrajzgyűjtemények. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a városi jegyzőkönyvek sorozatát mindmáig a Stenner által készített ún. *Grundrepertorium* alapján lehet áttekinteni. E háromszázhatvannyolc kötetből álló sorozat, bár az ismertetőben csupán két sorban szerepel, a város 1709–1878 közötti történetére vonatkozó alapvető forráscsoport. Az (A) alfejezetbe a szerzők olyan egyéb, eredetileg nem a városi levéltárhoz tartozó fondokat is felvettek, amelyek tartalmilag szorosan kapcsolódnak az ismertetett anyaghoz, így például a Honterus levéltárból államosított céhes iratokat. A második alfejezetben (B) a brassói és barcasági egészségügyre, egyesületekre, szervezetekre és intézményekre, egyes községekre, iskolákra, bankokra és üzemekre, Brassó vármegyére (1876–), régióra és körzetre, valamint a brassói bíróságokra vonatkozó fondok szerepelnek. Ezen felül hagyatékok és gyűjtemények, valamint a kommunista párt és a tömegszervezetek helyi működése során képződött fondok és irategyüttesek is helyet kaptak e részben.

A levéltárismertető az állami levéltárban található adminisztratív jellegű irategyüttesek esetében megadja a fond vagy állag számát, a helyben elérhető leltár (*inventar*) jelzetét (ha van) és sorszámát, az iratanyag címét, évkörét, a hozzá tartozó segédletek darabszámát, a levéltári egységek számát, majd a rendelkezésre álló román nyelvű segédletek alapján rövid leírást ad az adott forráscsoportról. (A Honterus levéltár adminisztratív iratai esetében is hasonló struktúrát követ.) A levéltári egységeknél figyelembe kell venni, hogy a román levéltári rendszerben nem használatos az iratfolyómérő, így a feltárandó források terjedelmét a segédletben megadott egység (irat, kötet, „*dosar*”) alapján lehet felbecsülni. A kutatás tervezésekor érdemes figyelembe venni, hogy a levéltár jelenleg hetente csupán három napon tart nyitva, és naponta tizenöt tétel kérhető ki. Ez darabszinten rendezett iratanyag esetében mindössze napi tizenöt dokumentumot jelent, ugyanakkor az esetenként több száz vagy akár több mint ezer oldal terjedelmű kötetekből naponta öt darab kérhető ki. Hangsúlyoznunk kell, hogy az ismertető nem váltja ki a jóval részletesebb román nyelvű leltárak áttekintését, csupán kezdeti eligazodást nyújt.

A szerzők külön fejezetet szenteltek az egyházi és az (1895-től) állami anyakönyveknek. Az egyházközségek 1949–1950-ben, a kommunista közigazgatási reform értelmében kötelesek voltak átadni az egyházi anyakönyveket az állami hatóságoknak, ám e rendelkezés megvalósulása a helyi ellenállástól is függött. A fejezet segít áttekinteni Brassó és a tizenhárom barcasági szász település jelenleg különféle helyeken őrzött matrikuláit. Nagy részük az állami levéltárban, a Honterus levéltárban, valamint Nagyszebenben, a Romániai Evangélikus Egyház Központi Levéltárában (*Zentralarchiv der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*) található.

A harmadik rész a Honterus levéltárban őrzött egyházi szervek iratanyagát, valamint a Honterus könyvtár állományát ismerteti. A mai formájában 1957-ben létesített levéltár 1967-ben állami felügyelet alá került, majd az 1974. évi levéltári törvény értelmében iratanyagának egy részét állami tulajdonba vették. A közösségnek a rendszerváltásig gyakorlatilag nem állt módjában levéltárost alkalmazni. Jelentős változás az ezredforduló után következett be, amikor Thomas Şindilariu levéltáros a gundelsheimi Siebenbürgen-Instituttal (*Siebenbürgen-Institut an der Universität Heidelberg*) összefogva, nemzetközi támogatással állományvédelmi és adatbázisépítési projektet valósított meg. Utóbbi eredményeképpen a levéltár cédula alapú segédleteinek nagy része, valamint a könyvtár állománya 2006 óta az interneten, elektronikus formában hozzáférhető és kereshető. A tematikus sorozatokba rendezett, adminisztratív jellegű iratanyag tartalmazza a barcasági káptalan (I.) és konzisztórium (II.), a brassói körzeti konzisztórium (III.), valamint a Honterus egyházközség levéltárát (IV.). A barcasági egyházközségi levéltárak (V.) közül egyelőre – helyhiány miatt – a legjelentősebb feketehalmi (Zeiden) archívumot tudták itt elhelyezni. A Honterus levéltár a Fekete-templom udvarán, a Johannes Honterus brassói reformátor idejében épített lelkészlak történelmi földszintjén található.

Az ismertető negyedik, legterjedelmesebb fejezete az eredetileg az egykori Honterus Gimnázium könyvtárában őrzött, azóta különféle közgyűjteményekbe került kéziratok jegyzéke. A 16. századi múltra visszatekintő gimnázium kéziratárának története összefonódik az 1689. évi tűzvésszel, amelynek pusztítása után a polgárság könyvek és kéziratok adományozásába kezdett, a gimnázium könyvtárát ért károkat enyhítendő. A 19. század második felében az egyházközség megvásárolta és a gimnáziumi könyvtárnak adományozta Josef Franz Trausch terjedelmes kéziratgyűjteményét. A könyvtár 1893-ban a barcasági káptalan és a Honterus egyházközség iratanyagával bővült. Románia 1944. augusztusi átállása után a Vörös Hadsereg katonai kórháznak használta a gimnázium épületét, amelynek könyvtárát a kéziratárral együtt a szó szoros értelmében kihányta az ablakon. A lakosság által ideiglenesen a Fekete-templom karzatára menekített kéziratok később a Honterus levéltárba, illetve a '70-es évek rendelkezései következtében részben az állami levéltárba kerültek.

A kéziratgyűjtemény magában foglalja a brassói és barcasági krónikairódomalom egészét, amely az 1886-ban induló *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* című forráskiadvány-sorozat IV–VII. köteteinek is alapjául szolgált. Ezen felül azonban adminisztratív iratokat, rendeleteket, hagyatékotokat és magánlevelezéseket, valamint régi nyomtatványokat is tartalmaz, és jelentősége túlmutat a régió történetén. Ez a vegyes jelleg indokolta tette, hogy a kolligátumok összes alkotóelemét lajstromozzák (akár egyes iratok szintjén is).

A jegyzék először a Honterus levéltárban őrzött kéziratokat veszi sorra, amelyek nagy része a Trausch-gyűjteményhez tartozik. Bár erre külön utalás nem történik, megjegyezzük, hogy e gyűjteményről a 19–20. század fordulóján Oskar

Netoliczka készített és tett közzé lajstromot.¹ A segédlet készítői Netoliczka kiadványát összevetették a kéziratár cédulakatalógusával, a jelzeteket aktualizálták, az időközben beállt módosulásokat átvezették. (A jegyzékben kisebb elírások találhatók, részben még a régi, Netoliczka-féle segédletből átvéve.) Az ismertetőbe felvették az állami levéltárba került kéziratok jegyzékét is, ami azért jelentős lépés, mert azok nagy részéhez az államosítás óta eltelt több mint negyven év alatt nem készült segédlet, és eddig csupán a Honterus levéltárban található cédulák alapján lehetett tájékozódni.

A kiadvány külön értékének tartjuk, hogy Thomas Şindilariu levéltáros – aki egyben a régió 20. századi történetét is kutatja – alapos áttekintést nyújt a Barcaságot érintő, háború utáni közigazgatási változásokról, valamint a kommunista diktatúrának az itteni szász vonatkozású iratanyagokra és közgyűjteményekre gyakorolt hatásairól. A két levéltár mellett áttekinti az 1908-ban alapított Barcasági Szász Múzeum, valamint a gimnáziumi könyvtár történetét is. Ezen felül felhívja a figyelmet azokra a közgyűjteményekre, amelyek további, a Barcaság és Brassó történetére vonatkozó forrásanyagot őriznek (Nagyszeben, Bukarest, Budapest, Bécs, München, Gundelsheim), illetve a kisebb mennyiségben Brassó egyéb intézményeiben, illetve barcasági falvakban őrzött iratanyagra.

Mindemellett nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kiadvány létrejöttének egyik fontos pillérét képezik az állami levéltár munkatársai, köztük Gernot Nussbacher által készített kéziratok segédletek. Továbbá fontos szem előtt tartani, hogy a brassói állami levéltár elektronikus nyilvántartási rendszerének kiépítése, illetve tartalommal való megtöltése folyamatban van.

Sajnálatos, hogy az új brassói levéltárismertető bibliográfiájából kimaradt a Kosáry-féle sorozat egy évvel korábban megjelent, városi levéltárakra és forrásközlésekre vonatkozó kötete.² Bár e kiadvány csupán tömör áttekintésre vállalkozik, és Brassó esetében az állami levéltár iratanyagára koncentrálna, bizonyos forráscsoportokat mégis részletesebben ír le, ezért érdemes a német nyelvű levéltár-ismertetővel összevetni. A két ismertető struktúrája eltérő, de a leltárszámok segítenek az egyes irategyüttesek beazonosításában.

Az új brassói levéltárismertető segít egységben látni a 20. századi törések során többfelé szakított forráscsoportokat és áttekinteni a két legjelentősebb brassói közgyűjtemény iratanyagának rendszerét. Mindezzel jelentősen előrelendítheti a régió és a város történetének kutatását.

Szirtes Zsófia

¹ J. F. Trauschs *Handschriften-Katalog*. Bearbeitet und ergänzt von Dr. Oskar Netoliczka. I–III. Kronstadt, 1989, 1900, 1903.

² Kosáry Domokos – Kulcsár Krisztina – Szakály Orsolya: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. I. Általános rész. 4. Városi, mezővárosi és községi levéltárak és forrásközlések. Budapest, 2015, I. kötet. Brassó: 211–225.

NYOMOT HAGYTAK – A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUSA

Németh László Sándor (felelős szerk.): *Nyomot hagytak. Évszázadok – személyiségek – aláírások. Katalógus. / Their Traces: Centuries – Personalities – Signatures. Catalog.* Budapest, 2017, Magyar Nemzeti Levéltár, 200 o.

Az elektronikus iratok megjelenése és a digitalizáció mellett az elmúlt évtized legnagyobb kihívását alighanem az jelentette a levéltáros szakma számára, hogy a demokratizálódó társadalmi igényekre való tekintettel a levéltár nyisson a nyilvánosság felé, és a szűk történettudományon túl szélesebb rétegeket is bevonzzon az archívumok falai közé. Ennek eszköze – a különböző ismeretterjesztő és levéltárpedagógiai programok, illetve az online tartalmak mellett – a kiállítások rendezése. Ebben az esetben azzal a kérdéssel szembesül a levéltáros, hogy miképp tud megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyek más közgyűjtemények – elsősorban a múzeumok – kiállítási tárgyainak megtekintését követően a látogatókban megfogalmazódnak. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – öndefiníciója alapján „az emlékezetkultúra fontos színtere, az ország memóriaintézménye” – arra vállalkozott, hogy a „társadalmi felelősségvállalás” jegyében „*minél több emberhez eljuttassa és hozzáférhetővé tegye azokat a kulturális kincseket, melyeket őriz.*” (5.) Ennek szellemében nyitotta meg 2016. március 15-én *Nyomot hagytak. Évszázadok – Személyiségek – Aláírások* című interaktív kiállítását, melynek katalógusát 2017 szeptemberében mutatták be.

A kiállítási katalógus 200 oldalon, 20 fejezetben mutatja be Magyarország történetét a 14. századtól a 20. század végéig. A kötet nem törekszik a magyar történelem teljes áttekintésére, így általában a korszak egy-egy fontos és érdekes szeletét kiemelve szemlélteti az adott történelmi időszakot. Az ismeretterjesztő szándékot kiszolgálja, hogy minden fejezet végén az érdeklődő olvasó ajánlott irodalomjegyzéket találhat a fejezet témájához, a tájékozódást pedig a névmutató segíti. A kötet magyar–angol kétnyelvűségével pedig nem csupán szakmán, hanem a magyar nyelvű olvasóközönségen kívülre is nyit a könyv.

A kötet bevezetője szerint a kiállítás és a katalógus célja az, hogy bemutassa „*az aláírás hitelesítő szerepét, valamint azokat a kiemelkedő eseményeket és személyiségeket, amelyek és akik befolyásolták hazánk történelmét, kultúráját és fejlődését a 14. század közepétől egészen a 20. század végéig.*” (5.) A kiállítás és a kötet valóban az idézett szövegnek megfelelően, az írásbeliség és a történelmi alakok kapcsolatának fonalán mutatja be Magyarország történelmét. Ezt fejezi ki a fejezetek egységes megjelenése is, mivel minden fejezet egy reprezentatív személyiség egész oldalas portréjával és aláírásának kiemelésével kezdődik. Így például a 18. század történetét Mária Terézia, a Nagy Háború időszakát pedig Tisza István testesíti meg. Néhány esetben a történelmi személyekre és korokra alapuló szerkezetet átlépve, több évszázadon átívelő témát ölel fel egy fejezet. Így a 6. fejezetben a Szent Korona

történetét ismerhetjük meg, a 12. fejezet pedig a magyarországi szabadkőművesség tevékenységét mutatja be a kötet.

Az első fejezet általános képet ad a középkori hitelesítés eszközeiről, a későbbi korokban azonban nem reflektál erre a kérdéskörre. A történelmi személyek magánleveleinek megjelenésével különösen érdekes lett volna bemutatni azt a folyamatot, ahogy a kora újkorban elterjed az írni-olvasni tudás. Ugyancsak reagálhatott volna a mű az oklevél- és irathamisítás problémájára. Ennek kapcsán sajnálatos, hogy nem használták ki a témában meglévő lehetőségeket, gondolva itt olyan kérdések feltételére, hogy Horthy Miklós valóban kinevezte-e Szálasi Ferencet miniszterelnöknek, vagy miért nem a magyar békedelegációt vezető Apponyi György aláírása található a trianoni békeszerződésen. Ehhez hasonló kérdést a kötet az 1949-es magyar alkotmány aláírásának kérdése kapcsán vet fel, amit az államfő mellett – a valós hatalmi viszonyokat reprezentálva – Dobi István miniszterelnök helyett Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes írt alá. (168–169., 171.)

A személyiségek bemutatásánál a kötet szerzőinek sikerült elérniük, hogy az olvasóhoz közel hozzák a közzétett levéltári dokumentumokat. Nem estek abba a hibába, hogy a megismertetendő történelmi személyek életrajzát átfogóan, ezáltal lexikonszerűen foglalják össze, hanem életüket csupán egy-egy szempont alapján mutatják be. Így Mátyás király kapcsán arra reflektál a szöveg, hogy a saját korában nemigen népszerű uralkodó hogyan vált a mondák által megörökített igazságos uralkodóvá. György Péterrel egyetértve (13.), a kötet legérdekesebb története Leiningen-Westerburg Károlyé, ugyanis a 9. fejezet bemutatja azt az utat, amely során egy, a Habsburg-hadseregben szolgáló hesseni német életét adja a megszülető modern magyar politikai nemzetért. (95–99.)

A katalógusba bekerülő történelmi alakok bemutatásánál igen változatos forrástípusokkal találkozhatunk a királyi oklevéltől koronázási szertartásrenden át a búcsúlevélig. A szakmai olvasónak érdemes megtekintenie a közölt források levéltári jelzeteit is, ami legalább két dologra mutat rá. Egyrészt a jelzetekben megjelenő fondok és állagok sokasága jelzi, hogy a katalógus összeállítói milyen mély merítést végeztek az Országos Levéltár iratanyagában a kötet elkészítéséhez. Másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy mennyi, a hivatali működéson túlmutató, és kifejezetten személyekre vonatkozó forrás lelhető fel különböző szervek iratanyagában. Így például Petőfi Sándor *Csatadal* című versének a szerző által saját kezűleg írt változata található az Országos Honvédelmi Bizottmány anyagában. (96.) Ki kell emelni a kötetben található gazdag képanyagot is, amely döntő mértékben a Magyar Nemzeti Múzeum őrizetében lévő festményeket és fényképeket foglalja magában.

A kötetben a dokumentumok elsősorban mint kiállítási tárgyak, s nem mint értelmezendő források vannak jelen. Több esetben érdemes lett volna a dokumentum szövegét részben vagy egészben átírva közölni. A 19. század előtt keletkezett iratokat aligha tudja elolvasni olyasvalaki, aki nem rendelkezik kora újkori paleográfiai ismeretekkel. Így érdekes lett volna átírva is olvasni, hogy Nádasdy Tamás miként lelkesedett nádorrá választásáért (43.), vagy a szigetvári hős hogyan készült

fel életének feláldozására uralkodójáért, hazájáért és a kereszténységért. (67.) Viszont a 19. és 20. századi dokumentumok esetében megörvendeztetheti a történelem iránt érdeklődő olvasót, hogy olyan dokumentumokat olvashat eredeti formájukban, mint az 1860-as októberi diploma (102–103.), IV. Károly eckartsauai nyilatkozata (130.), az úgynevezett „Bethlen–Peyer paktum” (133.), vagy Teleki Pál Horthy Miklóshoz írt búcsúlevele. (162.)

Összességében a kötet alkalmas eszköz arra, hogy a levéltár nyisson a társadalom felé. A levéltári dokumentumokkal összefonódó személyes történetek, a közülük kiválasztott reprezentatív iratok és a gazdag képanyag közlése jól alapozza meg azt a szándékot, amely arra irányul, hogy a levéltár ne a történészek számára fenntartott poros középület legyen a nagyközönség szemében, hanem élő, a társadalomba mélyen integrálódott közintézmény.

Fóris Ákos

AZ ANYAGI VILÁG, AMELY KÖRÜLVESZ MINKET

Lőrinc László: *Életmódtörténet. Anyagi kultúra 1500-tól napjainkig.*
Budapest, 2016, Akadémiai Kiadó, 444 o.

Rendkívül érdekes könyv jelent meg Lőrinc László, a budapesti Alternatív Közgazdasági Gimnázium történelemtanára, tankönyvszerző, a hazai történelmi ismeretterjesztés egyik meghatározó személyisége tollából 2016 végén, amelyet nagy sikerrel mutattak be 2017. február 7-én. A bemutatón Fónagy Zoltán, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa kiemelte, hogy a történelmi kíváncsiság ma már mindenre kiterjed, így a mindennapi élet kutatása is egyre inkább fókuszba kerül. Ez a történelmi irányzat némi késéssel érkezett Magyarországra, de ma már stabilan jelen van, amit ez a kötet is bizonyít. A késés tényét a szerző, Lőrinc László is megerősítette. Elmondása szerint középiskolai tanárként azt tapasztalta, a diákok igényelnék, hogy többet tudhassanak arról, miként éltek korábban az emberek. A '80-as években azonban mindössze egy könyvet¹ tudott nekik ajánlani, amely egy Hanák Péter által szerkesztett rádióműsor² nyomán született. Ezt a hiányt szerette volna pótolni, amikor elkezdte történelmi antropológiai vizsgálatait. Könyveit tanároknak, diákoknak szánta, de mint kiderült, a sorozat első két kötetét a felsőoktatásban is használták jegyzetként.³ Az

¹ Hanák Péter – Györki Mária (szerk.): *A Dunánál. Történelmi figyelő.* Budapest, 1982.

² *A Dunánál* című rádiósorozat 1970-től tíz éven át vizsgálta a régió történelmi, gazdasági és kulturális problémáit.

³ A könyvbemutatóról részletesen: Szóts Zoltán Oszkár: *Életmód és anyagi kultúra – Lőrinc László új könyvéről.* In: *Újkor.hu – A velünk élő történelem.* 2017. február 13. <http://ujkor.hu/content/eletemod-es-anyagi-kultura-lorinc-laszlo-uj-konyverol>, (Utolsó letöltés: 2017. november 29.)

első, ős- és ókorral foglalkozó kötet 1997-ben, a második, középkorral foglalkozó 1999-ben jelent meg.⁴ A harmadik kötet 1500-tól napjainkig dolgozza fel az anyagi kultúra történetét. Elsősorban azokat a kérdéseket vizsgálja, amelyek összefüggnek a népesedéssel. Az emberéletről és a mentalitásról remélhetőleg külön kötetek szólnak majd.

A könyv öt fejezetre oszlik. Az első kettő (*Népesedés és élelmezés; Egészségügy és higiénia*) az emberrel mint biológiai lényvel foglalkozik, a második három inkább technikaközpontú. A harmadik fejezetben a történeti ökológiáé a főszerep, a negyedik és ötödik az ember és a technika viszonyát vizsgálja. A könyv nem választja el a múltat a jelentől, és a tankönyvi gyakorlattal szemben az egyetemes történetet sem a magyartól.

Az első fejezet hét részre oszlik. A szerző először az elmúlt ötszáz év demográfiai változásait vizsgálja. Ezután rátér az élelmezés kérdéseire, külön véve a kora újkort és a 19–20. századot. Bemutatja a 19–20. század konyháját, külön részt szentelve a mai magyar konyha kialakulásának, majd a fejezet zárásaként a forrásoknak.

A második fejezetben az egészségügy és a higiénia kapja a főszerepet. A szerző bemutatja az újkori betegségeket és járványokat, az orvosi szakma kialakulását és fejlődését, a közegészségügy megjelenését és intézkedéseinek hatását, az orvoslás újításait, majd a személyi higiénia fejlődését.

A harmadik, történeti ökológiával foglalkozó fejezet az *Ember és környezete* címet kapta. A szerző külön foglalkozik az ember és a természet kora újkori viszonyával, majd az ipari forradalmak korával. Utóbbit egészen napjainkig vezeti, rámutatva a környezetszennyezés aktuális problémáira. Kitér a magyar táj változásaira és a 20. századi globális környezetvédelem kérdéseire is.

A negyedik fejezet az *Ember és technika – erő, fény, távolság* címet kapta. Bevezetésként a kora újkor technikai fejlődését, az akkor kialakuló új szemléletet ismerhetjük meg. Átfogó képet kapunk az 1750 és 1950 közötti ipari korszak változásairól. Nagy hangsúlyt kap a mesterséges fény szerepe az ember életében, a szerző három részt is ennek a kérdéskörnek szentel. Külön vizsgálja a fény terjedését a villany előtt, majd a villanyáram hatását, végül a fény és az olaj viszonyát. Bemutatja az új anyagok megjelenését és társadalmi hatását (például beton, alumínium, celluloidok). Fontos szerepet kap a technika betörése a mindennapokba a háztartások automatizálásán keresztül. Szintén nagy hangsúlyt kap a közlekedés, külön a vízi, a vasúti, a légi és a közúti, különös tekintettel az autóra.

Az ötödik fejezet az *Ember és technika – információ* címet kapta. Bemutatja az információ terjedésének fejlődését, kitérve a posta megjelenésének, a távirónak, majd a drót nélküli távirónak a hatására. Megismerhetjük a papír kialakulásától az írott sajtó rendszeres megjelenéséig terjedő folyamatot. Nagy hangsúlyt kap az elektronikus információáramlás. A rádió, a tévé, a mozi, majd a számítógépek (és

⁴ Lőrinc László: *Életmódtörténet. I. Óskor–Ókor*. Budapest, 1997; *Uő: Életmódtörténet. II. Középkor*. Budapest, 1999.

persze a *world wide web*) jelentősen átalakították a mindennapokat. A technikai fejlődés egyszerre jelenik meg szükségletkielégítésként, de maga is szükségletteremtő.

A szerző a fejezetet és a könyvet a technikai fejlődés hatásainak összegzésével zárja. Megállapítja: a technikai fejlődésnek nagy szerepe volt abban, hogy a 19. századi falusi ember közelebb érezhette magát neolitikus elődeihez, mint a kortárs városiakhoz. Az ember egyre védettebb a természet közvetlen hatásaival szemben, és egyre nő biztonságérzete is. Ugyanakkor számos probléma is felvetődik: hogyan fogja fenntartani az emberiség a növekvő energia- és nyersanyagigényét? Hogyan fogja táplálni a növekvő népességet? Túlnőhet-e a mesterséges intelligencia az emberen? Voltaképpen mekkorák azok az életmódbeli változások, amelyek végbe mentek?

Lőrinc László könyve nem olyan munka, amely egy szűk részterületet mutat be, részletes kutatási apparátust felvonultatva. Ehelyett globális kérdésekre keresi a választ. Kérdésfeltevései is mutatják: a kötet, amellet, hogy a múltat vizsgálja, a mának szól. Segít megérteni azt a világot, amelyben élünk, hiszen annak kialakulását ismerteti. Legfontosabb szerepe az lehet, hogy segíthet lebontani azt a számos diákban élő előítéletet, hogy a történelem pusztán évszámok halmaza, nincs összefüggés a múlt eseményei és jelen életük között. A könyv e preconcepció lebontásában is segíthet fontos ismeretterjesztő szerepe mellett, ezáltal a történelemtudománynak is jót tesz. Levéltári szempontból pedig nem elhanyagolható, hogy minden fejezet végén válogatott forrásszövegek segítik az adott problémakörök megértését. Ezáltal a kötet rámutat arra is, hogy történeti kérdéseket források nélkül nem érdemes vizsgálni. A források a mának szólnak, érdemes az érdeklődőknek kezükbe venni ezeket.

Szőts Zoltán Oszkár

RÓTH MIKSA, 150

Reisz T. Csaba: *Róth Miksa címeres üveglablakai a Bécsi kapu téri levéltári palotában*. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete Kiadványai 15., 2015, 80 o.

Reisz T. Csaba tanulmánya a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával a „Nyitott Levéltárak 2015” program keretében, Róth Miksa születésének 150. évfordulója alkalmából készült. A kutatás alapvető célja az 1913–1918 között épített Országos Levéltár épülete belső díszítéséhez (1923–1929) jelentős mértékben hozzájáruló Róth Miksa által készített üveglablakok bemutatása volt. A szerző elsőként a Róth családot mutatja be röviden, majd Róth Miksa művészetét, életét ismerteti. Ezt követően az Országos Levéltár belső díszítését ismerheti meg az olvasó, mégpedig a festészeti munkákat, a címeres ablakokat, a címerfestőket – különös tekintettel Breth (Csáky) Béla munkásságára –, valamint a címereket és azok elhelyezkedését.

A Róth családot a nagypapától, Sámueltól kezdődően az üvegművesség mesterei között tartották számon. Alkotásai a magyar nemzeti kulturális örökség részéivé váltak. Róth Miksa, akinek munkássága a család többi tagjának munkássága közül is kiemelkedik, azt vallotta, hogy *„ebben a légkörben nevelkedtem, így csak természetes, hogy üvegfestő lettem”*.

Az Országos Levéltár belső díszítési munkálatainak előkészítéséről, valamint az ezzel kapcsolatos döntésekről kevés forrás áll rendelkezésre. A tervezéstől a megvalósulásig tartó folyamat teljes rekonstrukciója lehetetlen az 1956-os tűzvész okozta levéltári állományok megsemmisülése miatt, ezért a szerző leginkább a hivatalos jelentésekre és a sajtóban megjelent hírekre és információkra támaszkodhatott. A levéltárat díszítő festészeti munkákat eredetileg csak a kutatóteremben tervezték megvalósítani két történelmi festmény elhelyezésével.

1916-ban a belső terek (szoba)festésére szűkkörű, meghívott személyek közötti pályázatásra került sor, amelynek során B. Pauly Erik adta a legkedvezőbb ajánlatot. A belső munkálatok megkezdését azonban hiába szorgalmazta Pecz Samu, majd halálát követően Nagy Károly, arra Klebelsberg Kuno miniszterségéig várni kellett. Róth Miksa szerint *„az Országos Levéltár belső díszítése Klebelsberg Kuno gr. szívégye volt”*, aki az anyagi eszközök előteremtése, biztosítása mellett művészeti szakértelmével és rendszeres látogatásaival is hozzájárult a díszítő munkálatok megkezdéséhez, azok sikeréhez. Klebelsberg levéltárügyhöz való ragaszkodását bizonyítja az is, hogy amikor 1922-ben belügyminiszterből vallás- és közoktatásügyi miniszter lett, az eredetileg a Belügyminisztérium irányítása alá tartozó levéltárat átszervezte a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá. A levéltár működtetése azóta is kulturális és nem belügyi feladat Magyarországon.

Az előkészítő munkálatok befejezése után, 1924-ben kezdődött el a tényleges díszítés. Dudits Andor a kutatótermi falifestményekhez, míg Klebelsberg Kuno felkérésére – az addig az értékelő bizottságban közreműködő – Róth Miksa az épület nyilvános terei kifestésének tervezéséhez kezdett hozzá, valamint a kivitelezést is vállalta. Az Országos Levéltár berendezési és felszerelési jegyzéke, melyet Nagy Károly 1915-ben állított össze, már tartalmazta az üvegfestményekre vonatkozó terveket is: 25 ablak 53 címerrel történő díszítését tervezték festett üveggel. A tervek azonban csak 1928-ban válhattak valóra, amikor Klebelsberg engedélyezte Csánki Dezsőnek az ablakok festett üveggel való díszítését, de egyúttal megszabta, hogy arra Róth Miksától kérjen ajánlatot. Róth végül a tervezett 27 festett üveglak 59 címerének elkészítésére 29 600 pengős költségvetéssel tett ajánlatot, de ez nem foglalta magába az üvegfestmények megtervezését. A tervezést megbízás alapján Breth Béla végezte, aki a címereket egyenként 6 pengős áron rajzolta meg dr. Mályusz Elemér, valamint dr. Herczog József levéltárnokok szakmai ellenőrzése mellett.

A szerző által végzett kutatás gerincét a tanulmány második felében közölt alfabetaikus címerkatalógus adja, melyben 60 település címerképét közli a szerző. Ezek közül napjainkban a levéltár épületében 53 település címerrajza látható 27 ablakon.

Az 53 címerképből 36 nem a mai Magyarország területén található, aminek az a magyarázata, hogy a levéltár oklevél- és iratanyaga a történeti Magyarországra vonatkozik. A címerkatalógusban megjelenített, de ma már nem látható Jászberény, Nyíregyháza, Vác, Varasd, Késmárk, Szabadka és Zólyom település címere külön egységben, a katalógus végén helyezkedik el. Arra sajnálatos módon nincs forrás, hogy mi alapján választották ki az egyes településeket a történeti jelentőségük és fekvésük szerepén kívül.

A katalógus egy-egy címerhez, a rendelkezésre álló források figyelembevételével, négy adatot közöl, melyek a címertervezés folyamatát, annak megértését segítik elő: Breth Béla címertervét, Róth Miksa színpontosító vázlatait, a Bécsi kapu téri épület ablakait, valamint a Tagányi Károly által összeállított címertár leírásának vonatkozó részleteit. Szemléltető példaként vegyük Komáromot, melynek címerét 1754-ben Mária Terézia adományozta a szabad királyi városnak. Az első képen az épületben is megtekinthető, tehát ténylegesen is elkészült üvegfestmény, mellette Breth Béla rajzát, míg ez alatt Róth Miksa színpontosító vázlatát láthatjuk. Az értelmezéshez segítséget nyújtva pedig a címertár vonatkozó idézete áll, miszerint „*A pajsz vörös mezején, a Duna ezüst vizétől határolt zöld talajon háromtornyos ormozott vár emelkedik. A tornyok közül kettő gömbölyű, a középső négyszögletes, s alatta van a várnak nyílt felvont rostélyú kapuja, fölötte pedig kétfelül egy-egy arany csillag ragyog*”. Az elkészült üvegfestmény a címertári leírásnak a víz színe, valamint a tornyok formája kivételével megfelel. Breth vázlatának alapos tanulmányozása szükséges ahhoz, hogy a kapu felvont rostélyát észrevegyük. A címerek összehasonlításából jól látható, hogy Róth valóban csak a pontos színmeghatározások végett készítette vázlatait, hiszen nem végzett semmilyen módosítást Breth munkájához képest.

A tanulmány egyik fontos eredménye, hogy a szerző sikeresen feloldotta a kutatás során használt forrásai közötti, a címerek tervrajzaira vonatkozó ellentmondást, pontosítva ezzel, hogy mikor, melyik címerrajz került a levéltárba. Megállapította, hogy az 1929-ben bekerült címerrajzok Breth Béla rajzai, míg az 1981-ben bekerült egyértelműsítő címerskiccek Róth Miksa munkái. A kötet borítójának belső oldalán található, a levéltár üveg- és falfestményeinek emeletenkénti bontásában feltüntetett képes *itiner* az érdeklődők könnyebb tájékozódását segíti.

Szabó Zsanett

RÓMA– WASHINGTON – BUDAPEST Mindszenty József ügye a nemzetközi diplomáciában

Ádám Somorjai OSB – Tibor Zinner: *Correspondence of Cardinal József Mindszenty with the Holy See from the American Legation, 1956–71.*

EOS – Editions of Sankt Ottilien, 2017, 770 s.

A 2014-ben alakult Veritas Történetkutató Intézet munkatársainak aktivitását számos konferencia és publikáció jelzi. Az intézet fontosnak tartotta saját könyvsorozatot megindítását (VERITAS Könyvek). E sorozat 4. köteteként jelent meg 2016-ban a *Magyar Napló*val közös kiadásban Somorjai Ádám OSB és Zinner Tibor könyve.¹ A 766 oldalas kötet Mindszenty bíboros életének 1956. november 4. és 1971. szeptember 28. közti időszakát vizsgálja. Mivel az angol kötet ténylegesen azonos a magyarral (az angol 770 oldal), csupán a magyar nyelvű ajánlást nem tartalmazza, gyakorlatilag a két kötetet egyszerre ismertetjük.

Ez a kötet nem monográfia, hanem válogatás, forráskiadvány. A bíboros-primás követségi tartózkodása idején hivatalban lévő római pápákhoz írt, több mint száz levelét közli, illetve a pápától és a bíboros államtitkároktól érkezett válaszleveleket. A szerzők szerint a kötet célja, hogy bemutassák a bíborost mint hús-vér embert, aki a levelek tanúsága szerint mintegy korának „szeizmográfja” jelenik meg. Természetesen a jelzett időszak – 14 év, 10 hónap és 24 nap – alatt nemcsak az amerikai elnökökről kapunk információt, hanem arról a három pápáról is, akiknek a hivatali idejük alatt Mindszenty ügyében cselekedniük kellett. XII. Pius (+1958), XXIII. János (+1963) és VI. Pál (+1978) személye meghatározó volt Mindszenty sorsának alakulásában. A kötetben képet kapunk a Róma–Washington–Budapest háromszög közti kapcsolatokról és Mindszenty távozásának ügyében folytatott tárgyalásairól is.

A könyv dokumentumait olvasva megértjük, Mindszenty személye hogyan vált a nemzetközi diplomácia és a hidegháború időszaka Kelet–Nyugat közti feszült légkörének egyik fontos sarokkövévé. Az ügy nemzetközi érzékenységét nemcsak a magyar bíboros személye és sorsa jelentette, hanem az a tágabb és fontosabb kérdés, hogy a Szovjetunió vezérelte kelet-európai országok katolikus egyházainak miként alakult a sorsa. Mindez a keleti tömb és a Vatikán kapcsolatának, illetve az egyes országok élén álló egyházi vezetők sorsának kérdését is jelentette. A lengyel katolikus egyház élén Stefan Wyszynski (1901–1981), a csehszlovák katolikus egyház élén Jozef Beran érsek-bíboros (1888–1969), a horvát egyház élén Alojzije Stepinac bíboros (1898–1960), és végül Romániában a magyar katolikusok élén álló Márton Áron püspök (1896–1980) sorsa más-más módon, de ugyanannak a kérdésnek a megoldatlanságát jelezte. Nevezetesen, hogy a propaganda szintjén hirdetett szocialista demokrácia, amely egyebek között deklarálta a vallásszabadságot, miképpen tűri és

¹ *A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza. Mindszenty József bíboros, primás, esztergomi érsek követségi levelezése az Apostoli Szentszékkal, 1956–1971.* Budapest, 2016.

engedélyezi az egyházak működését. Ezen belül a katolikus egyház azért kapott különös hangsúlyt, mert nem egyedi, egyes államokon belüli önálló egységként létező szervezetről volt szó, hanem Róma irányítása alatt egy világméretű szervezetről. Az egyes országok egyházi vezetőinek a kinevezése is a római pápát illette. Ennek az elvnek az érvényesülése az 1950–60-as évek kommunista diktatúráiban különbözőképpen alakult. Ami a felsorolt öt főpap sorsában közös: mindannyian hosszabb-rövidebb időt töltöttek a kommunista börtönökben, házi őrizetben, vagy mint Mindszenty, az amerikai nagykövetségen önkéntes fogságban. Sorsukat, magatartásukat vizsgálva ma sem tudjuk megmondani, hogy melyikük példája, viselkedése volt az, amely a többiek számára is megoldás lehetett volna. Ezért nem lehet ítéletet mondani arról, hogy Mindszenty koncepciója, a kommunista rendszerrel való konok szembenállása és a nagykövetségi tartózkodása idején a távozását illető követelése mennyiben minősíthetők pozitívnak vagy negatívnak.

A kötet öt nagy fejezetben tárgyalja a vizsgált időszakot, amely alapjában véve a már említett három pápa személyéhez kötődik. Az 1958-as és az 1963-as pápaválasztások egy-egy olyan fontos periódushatárt jelentettek Mindszenty sorsában, amikor neki mint bíborosnak a pápaválasztáson részt kellett volna venni. Ez az öt fejezet teszi ki a kötet jelentős részét (29–678. o.). Az *első fejezet* XII. Pius pápa időszakát jelöli 1956. november 4. és 1958. október 9. között. Ez idő alatt a bíboros több latin nyelvű levelet írt a pápának, de az amerikai fél hozzáállása miatt ezek nem jutottak el XII. Piushoz. A *második fejezet* a pápa halálával előállt helyzetről tudósít. Mindszenty a Bíborosi Kollégium tagjaként jogosulttá vált részt venni az új pápa megválasztásán. De mivel érvényben volt az ellene kiszabott magyarországi börtönítélet, a kiutazás végül elmaradt. A *harmadik fejezet* XXIII. János pápaságát öleli fel, tehát az 1958. október 28. és 1963. június 3. közötti időszakot. Továbbra is nehézséget okozott a kapcsolatfelvételen, hogy Mindszenty leveleinek eljuttatása a pápához az amerikai diplomácia jóindulatán múlott. Ennek az időszaknak az egyik legfőbb eseménye a pápa által meghirdetett II. Vatikáni Zsinat volt. Ezen Mindszentynek is részt kellett volna venni, de egyrészt a továbbra is fennálló hivatalos magyar vélemény miatt, másrészt a már jelzett pápa–bíboros közti kommunikáció akadályozása miatt ebben az ügyben nem történt előrelépés. A *negyedik fejezet* az 1963. június 3. és 1963. június 21. közti széküresedés időszakát vizsgálja. Ismét új pápát választottak, az eseményre Mindszenty is hivatalos volt. Ismeretes, hogy Mindszenty végül maradt az amerikai nagykövetségen. Az utolsó, *ötödik fejezet* az 1963. június 21. és 1971. szeptember 28. közti időszakot tárgyalja, VI. Pál pápasága alatt. Ekkor, 1964 szeptemberében került sor a Vatikán és a magyar állam közti részleges megállapodásra. E tárgyalásokon sarkalatos kérdés volt Mindszenty sorsa. A kötetben olvashatunk Mindszenty reakciójáról a megállapodás kapcsán, és olyan dokumentumokkal is találkozhatunk, amelyek segítenek megérteni Mindszenty 1971. szeptember 28-i távozásának körülményeit.

A kötet végén a szerzők a témával kapcsolatos néhány fontosabb megállapításukat közlik, illetve szempontokat adnak a további kutatás számára. Összefoglalják

a külföld számára Mindszenty azon nézeteit, amelyekről itthon ma is különböző vélemények vannak. Nevezetesen a primás jogköréről, alkotmányos szerepéről, közjogi, politikai befolyásáról alkotott véleményét ismertetik. Végül a függelékben rövid életrajzokat olvashatunk a kötetben szereplő magyar és külföldi személyekről, továbbá bőséges bibliográfiai adatokat és a kutatás számára nélkülözhetetlen névmutatót találunk. A kötet szerzői e kötettel jelentősen hozzájárultak nemcsak Mindszenty életének, hanem a fentebb vázolt nemzetközi diplomáciai kapcsolatok alakulásának jobb megértéséhez is. A szerzők által közzétett források a történészek ismereteit gazdagítják, de nem változtatnak a bíboros személyéről kialakult képen: továbbra is az a heroikus főpásztor áll előttünk, aki állhatatosan viselte a maga vállalta keresztet, és elveiért nagy áldozatot hozott. Mindezt a hitéből adódó belső parancsnak engedelmességgel. Az így nyert kép igazolja az egyházi eljárást, amely a boldoggá, majd később a szentté avatásához vezet.

A szerzők és a VERITAS Intézet vezetése joggal gondolta, hogy a kötet tartalma, jelentősége túlmutat a magyar olvasóközönség érdeklődésén, és ezért idegen nyelvű kiadásra lenne szükség. Annál is inkább, mert Mindszenty 1971. szeptemberi távozása nemzetközi visszhangot kapott, amit a világ magyarjainak későbbi meglátogatása kapcsán jelentős sajtóvisszhang is követett. Végül a bíboros által még életében kiadott emlékirat fogadtatása, több nyelvre fordítása szintén a nemzetközi háttérrel erősítette.

Helyesen tették a szerzők, hogy a 21. század „latinját”, az angolt választották, hiszen ma már keleten és nyugaton ez az a közvetítő nyelv, amely teljes mértékben elterjedt. Az idegen nyelvű kiadás azért is fontos, hogy a magyar történelmi kutatások eredményei a környező országok, illetve a nyugat-európai szakmai társadalom számára is hozzáférhetővé váljanak. E tekintetben a kötetnek nagy fontosságot tulajdoníthatunk. A kötet fordítója, Zinner Judit, akinek már volt gyakorlata e témában,² alapos munkát végzett.

Aki már készített idegen nyelvű kötetet, az tudja, hogy a fordítás elkészítése csak az első nehéz és költséges feladat. A fő kérdés ezután jön: melyik az a kiadó, amelyik elvállalja, és saját terjesztői hálózata révén biztosítja a nemzetközi terjesztést. A Bajorországban található, nagy múltú Szent Ottilien-i Bencés Főapátság vállalta ezt. A Főapátságnak a tudományos művek kiadása terén nagy tapasztalata és kiváló hírneve van. Az általuk kiadott művek listája a középkori kódexektől a jelenlegi Mindszenty-kötetig terjed. Csak reméljük és kívánjuk, hogy a meglévő, kiterjedt terjesztőhálózat, a megfelelő marketing és az internetes lehetőségek révén a könyv minél szélesebb körben ismertté válik.

Zombori István

² Ő volt a fordítója a Somorjai–Zinner szerzőpáros *Do Not Forget This Small Honest Nation. Cardinal Mindszenty to 4 US President and State Secretaries 1956–1971 as Conserved in American Archives and Commented by American Diplomats. A documentary overview* (Bloomington [IN], 2013) című munkájának is.

„A FORRÁSOK LEGFELJEBB HIÁNYOSNAK NEVEZHETŐK, [...] DE SZŰKÖSNEK ALIGHA”

Völgyesi Zoltán: *Harctértől a hátorszáig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*. Budapest, 2016, L'Harmattan Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, 243 o.

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltárában 2014-ben, az első világháború kitörésének centenáriuma alkalmából *A hátország a Nagy Háborúban* címmel kiállítás készült,¹ és annak kapcsán iratgyűjtésre került sor. A kiállítás kurátora és az iratválogatás felelőse Völgyesi Zoltán, az intézmény történész-levéltárosa volt, akit az anyagok feldolgozása további munkára inspirált. A szerző elmondása szerint az olasz frontot megjárt dédapjának emlékei mellett Bihari Péter – amúgy úttörő, és gyakran idézett – munkájának² egyik mondata is megütötte a fülét. Bihari ugyanis azt állítja, hogy a budapesti társadalom háborús mindennapjairól a levéltári források szűkössége miatt nem tudott részletesebben beszámolni. Ennek cáfolataként is látott napvilágot a jelen kötet, azzal a szándékkal, hogy ez még csak a kezdet. A levéltárak feladata ugyanis a recenzens meggyőződése szerint nem csupán az iratanyag őrzésére, folyamatos gyűjtésére és rendezésére terjed ki, hanem az adatszolgáltatás és a hozzáférés biztosítása mellett a rá bízott hatalmas mennyiségű nemzeti emlékezet tudományos feldolgozására és közzétételére is. Nem (vagy nem kizárólag) a történelem „szolgálóleánya” szerepének betöltése.

„A világháború gazdaság- és társadalomtörténete meglehetősen elhanyagolt témának számít a hazai történetírásban és a könyvkiadásban, különösen ahhoz képest, hogy a háború milyen gyökeres változásokat hozott az európai országok és hazánk gazdasági életében és társadalmi viszonyaiban” – írja az előszóban a szerző, aki a téma feldolgozása során olyan jeles elődök munkáiból meríthetett, mint Wekerle Sándor, báró Sztérényi József, Teleszky János és Hantos Elemér. A négy pénzügyi szakember a háború más-más szakaszában töltött be fontos kormányzati pozíciókat, de már akkor fontosnak tartották a háború gazdasági hatásainak tudományos igényű feldolgozását és publikálását. Wekerle és Teleszky a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett, Sztérényi és Hantos a Népszövetségben képviselte az országot. Sztérényi a múlt század harmincas éveiben Ladányi Jenő miniszteri tanácsossal közösen is publikált kimerítő statisztikai adatgyűjtésen alapuló

¹ Lásd *A hátország a Nagy háborúban. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon*. Kiállításkatalógus. Szerkesztette: Völgyesi Zoltán – Ólmosi Zoltán. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, 2014.

² Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014.

összefoglaló munkát. Az újabb szerzők közül Bihari Péter mellett Tomka Bélát érdemes megemlíteni.³

A kötet négy nagyobb fejezetben foglalkozik a hadigazdaság működésével, az állam, illetve a férfiak és a nők megváltozott szerepével, a háború gazdasági, társadalmi és szociális hatásaival. Ezt megelőzően – a könyv legnagyobb terjedelmű fejezetében, nyilván a centenáriumra tekintettel – kiemelten foglalkozik a háború néhány meghatározó eseménysorával, így a szarajevói merénylet politikai háttérével és következményeivel, a Monarchia hadviselésre kevésbé alkalmas hadseregének hadicéljaival és mozgósításának hibáival, a háborús lelkesedéssel és a kivételes törvényekkel, végül pedig az olasz front eseményeivel.⁴

Az első fejezet tehát – a József főherceg emlékirataiban a 2. isonzói ütközetben elszenvedett veszteségekről közölt kimutatás pontosításán és néhány, kevésbé ismert forrás beiktatásán túl – nem feltétlenül bír újdonságértékkel, de remek, jó tollú, alapos összefoglalás, kiegészítve a dokumentumokról készült változó minőségű felvételekkel. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a közölt iratok nem csupán az illusztráció szerepét töltik be, hanem a szöveg szerves részét képezik, érdemes tehát végigolvasni őket. Az illusztrációk többsége gróf Károlyi Gyula fényképalbumából való, a későbbi miniszterelnök ugyanis tartalékos huszárhadnagyként az orosz fronton teljesített szolgálatot. Az országos levéltári anyag dominanciáját az is jelzi, hogy a lábjegyzetek legalább negyede is ezekre utal, és nem korábbi, természetesen felhasznált szakirodalmi hivatkozásokat ad meg.

Persze az is előfordult, hogy bizonyos témaköröknél (például a tábori bordélyok esetében) a szerző – várakozásaival szemben – végül nem talált új, a korábbi ismeretanyagot kiegészítő vagy árnyaló levéltári anyagot, ezért csak összefoglaló jelleggel tudott írni a kérdésről. Az előkészítés alaposságát mutatja, hogy a recenzens csupán egyetlen értelemzavaró elütést talált, amikor arról érkezett a szerző, hogy egy adott egység tüzérségi eszközei – „a tábori ágyukat [!] leszámítva” – elavultak voltak. Ennél azért talán jobb volt a Monarchia hadianyag-ellátottsága. Ismeretes, hogy akkoriban fejlesztették ki a Škoda-gyárban a 30,5 centiméteres mozsárágyút, amelyhez még a háború végén is rendelkezésre állt ágyútöltelék. Ugyanakkor a szinte napi rendszerességgel kiadott veszteséglistákon a sérültek, azaz „ágyútöltelék” száma csak az egyik kategória volt az elhalálozottak és a hadifogságba esettek mellett.

A kötet jó háromnegyedét kitevő „hatásvizsgálati” rész azonban számos új információt közöl. Megismerkedhetünk a hadigazdaság kiépítésével, a háborús hiánygazdaság jelenségével és az ellátási problémákkal, a különböző hadiüzemek

³ Az említett gazdaság- és társadalomtörténeti munkák könyvészeti adatai megtalálhatók a kötet végén olvasható válogatott irodalomjegyzékben.

⁴ Jellemző, hogy az utóbbi, korábban az MNL Országos Levéltára honlapján, *A hét dokumentuma* címet viselő rovatban is közölt írás kimagaslóan a legnépszerűbb közlemény volt az elmúlt időszakban az online felületen. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/doberdo_isonzo_es_az_olasz_front_szaz_eves_csatai

működésével, a hadifém-gyűjtési akcióval, a hadiiparban foglalkoztatottak helyzetével, a háború finanszírozásának nehézségeivel és a hátország gazdasági helyzetével is. Izgalmas esettanulmány foglalkozik az első világháború alatti magánlevelezésekkel, a nők új szerepével és a feminista mozgalom erősödésével is. Olvashatunk még háborús szakácskönyvekről, pálinkafőző üstök rézanyagának begyűjtéséről, a budapesti köztéri szobrok hadicélra történő felhasználásának tervéről, a munkaerő háborús „röghöz kötéséről”, harctéri karácsonyokról és frontról hazaküldött tojászállítmányról is.

A szociálpolitikát és a hadigondozást bemutató fejezet kiemelten, számos illusztrációval ismerteti gr. Károlyi Lászlóné Apponyi Franciska fóti modelljét, azaz a háborús körülmények között meghökkentően széleskörű és tiszteletre méltó szociális tevékenységét. A grófnő jelmondata máig példát adhat: *„Akinek érdemén felül van, adósa annak, akinek hibáján kívül nincs”*. Száz évvel később az olvasónak a *„Szétoosztom sorsom a földnek, Mindegyik szegénye kapja”* juthat eszébe a nem is olyan távoli múltból, ha ez még mond valamit manapság (a *Guantanamo* című kubai dal magyar szövegének részlete). A kötet végén – a közhangulat változásával kapcsolatban – a bűnbakképzéssel és a zsidóellenességgel foglalkozik a szerző, alapvetően szakirodalmi feldolgozások segítségével, ugyanakkor a hadseregen belüli, a felmentések jogosságáról lefolytatott nógrádi vizsgálat bemutatásával új adatokat is közöl.

Van még feladata a történész-levéltáros társadalomnak, hogy az eddiginél átfogóbb képet tudjon adni a gazdasági életbe való állami beavatkozásról és a hátország életviszonyairól. Elég csak a szerzővel egyetértésben arra utalni, hogy a Hadtörténeti Levéltár őrzi a Hadfelügyeleti Bizottság hatalmas iratanyagát, Budapest Főváros Levéltárában található a fővárosi ügyosztályok és vezetőik háború alatti iratai, az MNL Országos Levéltárában pedig az egyes minisztériumok (köztük a Belügyminisztérium csupán 1914 végéig átvizsgált iratai) és a hadiüzemek, gazdasági szervek anyaga. Érdemes lenne (bár itt-ott előkerülnek a kötetben) részletesebben foglalkozni a hadifogoly- és internálótáborokkal, a háborúellenes mozgalmakkal, a menekültek kérdésével, a *„háborúban mi meghalunk, de mi nem ölünk”* hazugságával, egyszóval, az emberrel a háborúban.

Ady Endre *Krónikás ének 1918-ból* című versében azt írja a háború szörnyű hétköznapijairól és hatásairól, hogy *„Kik olvasandják ezt, majd elképülnek, / Ha ő szívükben hív érzések fülnek.”* Két dolgot szeretnék ehhez hozzáfűzni. Egyrészt kíváncsi vagyok a kötetnek és az olvasóknak, hogy – és ezt már botcsinálta költőként teszem hozzá – *„ha érzényükben stramm pénzermék gyűlnek”*, vegyék meg és olvassák el Völgyesi Zoltán könyvét. Másrészt biztos vagyok abban is, hogy az első világháború gazdasági és társadalmi hatásaival, de számos más problémával is ismerkedni szándékozók elégedetten teszik le majd a kötetet, *„és menten az archívumba repülnek”*.

Fiziker Róbert

A SZOMSZÉD TÜKRÉN KERESZTÜL

Hornyák Árpád: *A Horthy-korszak Magyarországája jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról, 1919–1941.* Pécs–Budapest, 2016, Kronosz Kiadó – MTA BTK TTI, 322 o.

A *Levéltári Közlemények* elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár által kiadott, illetve az ott őrzött dokumentumokat felhasználó és bemutató köteteket ismertet. Hornyák Árpád, a PTE Történettudományi Intézetének habilitált egyetemi docense, illetve az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a délszláv állam és a jugoszláv–magyar kapcsolatok elismert kutatója esetében azonban érdemes kivételt tenni. (Ellentételezésül csupán azt várjuk el a szerzőtől, hogy egy esetleges újabb kiadás esetén munkája bevezetésében az MNL Országos Levéltárában található dokumentumra – a források jellegéből adódóan az egyetlen, a Bécsi kapu téren fellelhető iratra – ne a hosszú ideig megszokott MOL-formulával, hanem a 2012, a levéltári integráció óta ismert és elfogadott módon, MNL OL jelzettel hivatkozzon.)

A vajdasági származású Hornyák Árpád a magyarok és a délszlávok egy évezredes, hol békés, hol véres konfliktusokkal tarkított együttélésének az 1918 utáni, drámaian megváltozott korszakát, a magyar–jugoszláv kapcsolatok két világháború közötti alakulását tárja az olvasó elé. Méghozzá újszerű és úttörő módon, hiszen egy szomszédos állam hivatalos dokumentumain keresztül vázol fel egy átfogó Magyarország-képet. A dokumentumközlések többsége, kezdve a klasszikus, máig torzóban maradt DIMK¹ sorozattal, a hazai levéltárak iratanyagából közöl válogatást, a nagyhatalmak külpolitikájának hazánkra vonatkozó dokumentumai *monstre-válogatások* részeként nehezen hozzáférhetőek. A német, francia és olasz diplomáciai iratok egy-egy rövidebb, két világháború közötti időszak termését mutatják be,² a német diplomáciai álláspont bemutatásának kiegészítéseként nemrég jelent meg – a szerző saját kiadásában – egy kétkötetes munka.³ Az úgynevezett kis nemzetek Magyarországgal kapcsolatos politikájával összefüggésben Tilkovszky Loránt forrásismertető kötetét⁴ lehet kiemelni, és Jugoszlávia vonatkozásában is lassan három évtizede jelent meg az utolsó, de nem a magyar relációt fókuszba állító változás.⁵

¹ A *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945* című sorozat 5 kötetéről van szó.

² Terjedelmi okokból csak utalunk arra, hogy a forráskiadványok pontos könyvészeti adatait közli a szerző a kötet előszavában.

³ A *Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* című, 1968-ban (!) megjelent kiadvány folytatásaként jelent meg 2016-ban Németh István azonos című, az 1918–1934 közötti időszakot górcső alá vevő forrásgyűjteménye egy összefoglaló monográfia kíséretében.

⁴ Tilkovszky Loránt: *Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában. A budapesti osztrák követség megfigyelési és helyzetelemzése 1933–1938. évi politikai jelentéseiben.* Budapest, 2002.

⁵ A. Sajti Enikő: *Jugoszlávia 1918–1941.* Szeged, 1989.

Ezért aztán jelen kötet valóban nagy segítséget nyújt a két világháború közötti évtizedek magyar–jugoszláv kapcsolatainak tanulmányozásához. Ez még akkor is így van, ha több, a téma szempontjából relevánsnak tekinthető levéltári fond (többek között éppen a budapesti követség anyaga) csak rendkívül töredékesen maradt fenn a Jugoszláv Országos Levéltárban. A gyűjtemény a források lehető legszélesebb köréből merítve, nagyjából még publikálatlan belgrádi dokumentumok segítségével mutatja be déli szomszédunk viszonyulását Magyarországhoz. Sok a hírszerzési, sajtó- és a magyar álláspontot jugoszláv külügyminisztériumi tájékoztatók segítségével elemző dokumentum. Az iratok tematikája is nagyon szerteágazó: a kül- és belpolitika alakulása mellett a gazdasági és a közlekedési kapcsolatokat elemző, a politikai botrányokkal és a hazai pártpolitikával foglalkozó források éppen úgy helyet kaptak benne, mint a vallási kérdéseket, a revíziós politika állomásait és azok megítélését tárgyaló dokumentumok. Korántsem utolsósorban, sőt, a terjedelmet is tekintve kiemelt jelentőséggel bírnak a jugoszláviai magyar és a magyarországi délszláv kisebbség helyzetét ismertető összefoglalók.

Belelapozva az iratokba, azok időintervalluma a tanácskormány bukása utáni, 1919. augusztusi napoktól a jugoszláv légierő által a délvidéki bevonulás előtt, de a német agresszió megindulása után, a magyar városok ellen intézett támadásáig terjed. Olvashatunk többek között az 1923-as kecskeméti incidensről, amikor a katonai ellenőrző bizottság tagjait a feldühödött tömeg meg akarta lincselni, az állítólag már a húszas évek elején magyar kolostorban rejtőző, Gömbös által csak „gyerekeknek” titulált Habsburg Ottóról (aki jobban beszélt magyarul Kánya külügyminiszternél), a katonai kémekre kiszabott magyar halálos ítéletekről, az optálási kérdéssel és az angliai magyar revíziós propaganda kezdeteiről. De szóba kerülnek a „mindent vagy semmit” játszó, érzelmek által irányított magyar politikusok, a kisantant haditerve, a *Justice for Hungary* roncsai mellett titokban hazaérkezett olasz repülőgép-alkatrészek, Horthy jugoszláv szimpátiája, az „állandóan mesterkedő zsidók” és számos más, izgalmas történet.

A szerző a kötet bevezetésében leszögezi, hogy Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatai a két világháború közötti korszakban alapvetően rosszak voltak, de az ország köré font kisantant-gyűrű tagállamai közül a déli szomszédal kialakult kapcsolatokat lehetett a legelfogadhatóbbnak nevezni, pedig elsősorban a bizalmatlanság határozta meg ezeket. A kisebbségi kérdés is többnyire másodlagos jellegű volt a tárgyalt időszakban. A két állam közötti viszony rendezésének szükségessége a múlt század harmincas éveinek megváltozott külpolitikai keretfeltételei közepette egybeesett a nagyhatalmi érdekekkel. A kötet borítóján a „végeredmény”, az 1940. december 12-én Belgrádban aláírt örökbarátsági egyezmény 1941. február 27-i, budapesti ratifikálásáról készült felvétel látható. Az aláírást megelőző tárgyalásokon *explicit*e nem kerültek szóba területi kérdések, hanem a két népet összekötő tényezőkre összpontosítottak a felek. Nem sokkal a ratifikálás után, mint közismert, a német–jugoszláv kapcsolatban beállt fordulat következtében véget is ért a barátság: körmönfont, de sikertelen, Teleki Pál miniszterelnök öngyilkos-

ságához vezető diplomáciai előkészítés után magyar csapatok vonultak be a Délvidékre.

Ezzel összefüggésben a szerző meglehetősen határozott álláspontot képvisel. Szerinte „*naivitást tükröz az az elvárás, amely egy kétségbeesett, összeomlás szélére sodródott politikus búcsúlevele nyomán és az érthetően saját érdekeit szem előtt tartó londoni kormány elmarasztaló ítélete alapján kéri számon a magyar kormányon a német kérés teljesítését*”. Ehhez azt is hozzáteszi, hogy „*meglehetősen életszerűtlen lett volna*”, ha Magyarország a „*tőle erővel elvett területek*” visszaszerzéséért nem élt volna a kínálkozó lehetőséggel. Annyit elismer, hogy „*morális szempontból elítélendő tettről*” van szó, de „*tudjuk jól, hogy a morál és a politika gyakran járnak külön utakon*”. Meglátásom szerint ez minimum vitatható, de legalábbis árnyalható megközelítés. Teleki nem egy „*begyepesedett, öreg úr*” volt, ahogy a németek kezdetben vélték, hanem az aggályait hangoztató, sőt, ezek miatt a lemondását is bejelentő (majd visszavonó) magyar miniszterelnök, aki tisztában volt azzal, hogy a nyugati hatalmakat nem lehet leírni, és a németek nem nyerhetik meg a háborút. Ezért aztán a magyar kormány csak a vélt nemzeti érdekből cselekedett, de valójában – Ormos Máriával együtt vallom – „*belehullott a náci tervek csapdájába*”.

A válogatás bevallottan és más, hasonló gyűjteményhez hasonlóan szubjektív, legalábbis a közlésre szánt, relevánsnak tekintett dokumentumok szelektálása terén, ugyanakkor mindez a szerző szándéka – és meglátásom szerint is – bármiféle tendenciózusságtól mentesen történt. Ez alól tán egy témakör jelent kivételt, a Habsburg-restauráció, illetve a két világháború közötti legitimista mozgalom bemutatásával és megítélésével foglalkozó viszonylag jelentős számú dokumentum. De ez – a korábbi éveknek a „*néhány nyugdíjas*”, illetve „*papok és nők*” által forszírozott legitimista politikát egy kézlegyintéssel elintéző álláspontja után – örömteli, talán a magyar történettudomány új irányát jelző és e sorok szerzője által is támogatott fejlemény.

A dokumentumokat, olykor a tévedéseket és a rosszul informáltságból fakadó hamis információkat, vagy éppen az éles szemű meglátásokat mintegy félezer, főleg életrajzi adatokat közlő magyarázó jegyzet pontosítja. Az előszó végén annak a meggyőződésének ad hangot a pécsi történész, hogy a dokumentumgyűjtemény alapul szolgál majd a két ország gazdasági, kulturális és politikai-diplomáciai kapcsolatai múltjának jobb megértéséhez, és új kutatások kiinduló pontjául szolgálhat, nem elsősorban Jugoszlávia irányában (azt nyilván szeretné továbbra is saját térrénumának tekinteni), hanem talán más országok vonatkozásában is. Az előbbiről meg vagyok győződve, az utóbbival kapcsolatban pedig, ha csak rajtam múlik, kedves volt kollégám nyitott kapukat döngtet.

Fiziker Róbert

A VÁRMEGYEI HIVATALVISELŐK ÉS AZ ORSZÁGGYŰLÉSI KÖVETEK MEGVÁLASZTÁSA KÖRÜLI POLITIKAI CSATÁROZÁSOK A REFORMKORI ZALA MEGYÉBEN

Választási küzdelmek a reformkori Zala megyében, 1834–1847.

Válogatott dokumentumok. Sajtó alá rendezte: Hermann Róbert – Molnár András. Szerkesztette: Molnár András. Zalaegerszeg, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, 2015 /Zalai Gyűjtemény 79./, 295 o.

A Zala Megyei Levéltár munkatársai példaértékű forrásfeltáró és publikációs tevékenységet folytattak az utóbbi évtizedekben, aminek köszönhetően a *Zalai Gyűjtemény* sorozat több jelentős kötettel gazdagította a hazai szakirodalmat. Szinte elég csak a máig zsinórmértékül szolgáló Zala megyei archontológiára utalni.¹ A Hermann Róbert és Molnár András által sajtó alá rendezett, valamint Molnár András által szerkesztett kötet – mely a *Zalai Gyűjtemény* 79. kiadványa – jelentőségét pedig az adja, hogy a reformkori Zala vármegye helyi politikai küzdelmei többször országos hatásúvá váltak, így befolyásolva a pozsonyi diétát vagy akár magát a reformmozgalmat is.

Hermann és Molnár közel 150, eddig kiadatlan és válogatott forrást közöl, Zala vármegye 1834 és 1847 közötti országgyűlési követválasztásai és tisztújításai köré csoportosítva. Érdeemes megjegyezni, hogy a kötetben fellelhető források mennyiségi és terjedelmi eloszlása – gyaníthatóan a forrásadottságokhoz igazodva – meglehetősen egyenetlen: hozzávetőleg a könyv felét az 1843. évi követválasztás és az azzal kapcsolatos események szemelvényei teszik ki. A dokumentumok között közgyűlési jegyzőkönyvek és közgyűlési iratok, periratok, magánlevelek, titkosrendőri jelentések, naplók és visszaemlékezések vonatkozó részei találhatóak kronológiai rendben, valamint fejezetekre bontva, a követválasztások a tisztújítások szerint rendezve. Az eredetileg latin vagy német nyelvű iratok magyarra fordítva olvashatóak a kötetben. A forrásokat modernizált helyesírással közölték a szerzők, és ugyanígy jártak el például a központosítás, a kis- és nagybetűk, a szavak egybe- vagy különírása esetén is. Az egyértelmű rövidítéseket külön jelölés nélkül feloldották, a nyilvánvaló elírásokat ugyancsak jelzés nélkül javították, a kiegészítéseket, a bizonytalan olvasatokat és kihagyásokat szögletes zárójellel különböztették meg. Magyarázó lábjegyzeteket fűztek a szövegekben előforduló személynevekhez, az idegen eredetű és régies szavakhoz, illetve a történelmi utalásokhoz.

Külön kiemelőnek tartom a bevezető fejezetben a reformkori Zala vármegye választási küzdelmeiről szóló, korábbi szövegkiadások összefoglaló áttekinté-

¹ *Zala megye archontológiája, 1138–2000.* Szerkesztette: Molnár András. Zalaegerszeg, 2000 /Zalai Gyűjtemény 50./.

sét, amely historiográfiai és a szövegkiadásokra vonatkozó megjegyzéseket is tartalmaz. Ebből kiderül, hogy a korábban publikált forrásközlések jó része Deák Ferenc, illetve Csányi László tevékenységére és levelezésére koncentrált. Továbbá komoly figyelmet kaptak a fentiek mellett a paszkvillusok (gúnyversek), valamint az 1825–1848 közötti diétai követutasítások és követjelentések is.

Mint a bevezetőből – amely a fentebb említett részleteken túlmenően a kötet forrásszövegeinek tartalmi kivonatát tartalmazza szigorúan politikatörténeti narratívába ágyazva – megtudjuk, más törvényhatóságokhoz hasonlóan, az 1820-as évek elején Zala vármegye, a bécsi kormányzati politikával szembeszegülve, megtagadta az országgyűlés jóváhagyása nélkül elrendelt katonaillesztést és adófizetést. A katonai segítséggel letört rendi ellenállás eredménye az lett, hogy Zala megye politikai eliteje a rendi-sérelmi politizálás mellett köteleződött el. Az 1831. június 20-i vármegyei tisztújítás annyiban hozott újat vármegyei szinten, hogy ekkor kezdtek kiformalódní azok a politikai csoportosulások, amelyek 1834 és 1848 között meghatározónak bizonyultak.

A vármegye országgyűlési képviselőiben jelentős eseménynek tekinthető Deák Antal 1833. februári lemondása diétai követi megbízatásáról, aki maga helyett öccsét, Deák Ferencet ajánlotta. 1833 végén zalabéri Horváth János császári-királyi kamarás is leköszönt az országgyűlési követségről. De amíg Deák Ferenc megválasztása alkalmával a vármegye szűk és befolyásos eliteje eltekintett a pótválasztásra való jelöléstől, a fejenkénti szavazástól, a külsőségektől és a választói tömegek bevonásától, addig zalabéri Horváth esetében a két jelölt – Hertelendy Károly és Kerkapoly István – több száz főt megmozgató korteshadjáratba kezdett. Az 1834. március 11-i közgyűlésen Hertelendy Károly 174 szavazattal többet szerzett vetélytársánál a több mint 2100, voksolásra jogosult nemes részvételével megtartott választáson. Ezek után Hertelendy, az országgyűlési követi győzelmén felbuzdulva, az alispáni széket is meg akarta szerezni. Ezért a diétát néhány hónappal később elhagyta, hogy személyesen vehessen részt az 1834 szeptemberében esedékes restaurációt (azaz vármegyei tisztújítást) megelőző korteskedésben. Az ellenzék a bukott Kerkapoly István helyett Deák Ferencet szerette volna megnyerni jelöltnek, de ő visszautasította a felkérést. Így esett a választás Botka Józsefre. Amint a kötetben olvashatjuk: *„egy derék, igénytelen, 63 éves öregúrra fanyalodtak, aki egész életében semmifajta hivatalt nem viselt, sőt, akit talán száz ember sem ismert, miután soha nem jelent meg a nyilvánosság előtt, hanem teljesen magának élt egy félreeső vidéken; csupán ezen tulajdonságok, amelyek alkalmassá teszik őt arra, hogy vezetve legyen, éppen jók voltak; emellett a jóembernek tekintélyes vagyona, valamint egy olyan felesége van, akinek legnagyobb szenvedélye a vendégül látás.”* (Orosz Ferenc levele a testvéréhez, Orosz Józsefhez, 42–43. o.) A két jelölt személyének meghatározása után megkezdődhetett a választási küzdelem. *„Rövid időn belül mindkét párt részéről egymást érték a pompás lakomák, szekereken hordták a megvendégelt nemeseket, némelykor pedig még napibért is fizettek nekik, így végül az győzött, aki többet tudott áldozni a megvesztegetésre. [...] A korteskedés méreteit jellemzi, hogy*

ebben a táborban [Botka József kortestáborában – S. R.], a választás előtti napokban 642 akó bort, 20 akó pálinkát, 40 ökröt, 230 birkát és 3000 darab kenyeret fogyasztottak el.” (9. o.) Az 1834. szeptember 22-én tartott restauráción több mint 4600 (!) szavazatot adtak le az első alispán választásakor, és a legnagyobb tömeg gyűlt össze Zala vármegye addigi történetében. Az első alispáni széket Botka József nyerte el, és az 54 vármegyei tisztségviselő közül 24-et leváltottak. A választást követően pedig a felfokozott indulatok tömegverekedés formájában nyilvánultak meg. Az 1839-es országgyűlési követválasztás előtt Forintos György és Inkey Imre vezetésével feltűnt egy harmadik pártszerveződés is Zalában, mely a Deák Ferenc-féle liberális reformpolitikával elégedetleneket akarta megnyerni. Ennek ellenére az 1839. május 6-i követválasztó gyűlésen Deák Ferencet és Hertelendy Károlyt jelölés és szavazás nélkül, közfelkiáltással választották követté. Az 1840. szeptember 28-i tisztújításon Csányi László és pártja magabiztos győzelmet aratott, tovább növelve a vármegyei tisztségviselők között saját párthíveinek arányát. Az alszolgabírói állásokig Csányi pártjának jelöltjei töltötték be a hivatalokat.

A „zalai liberálisok” mintegy tíz éves uralma és a Hertelendy-pártiak kiszorítása a politikából komoly összeütközéseket vetített előre az 1843 tavaszán tartott országgyűlési követválasztásra. Az erővonalak a nemességnek a vármegyei házi adó alá vetése mentén rajzolódtak ki: Deák Ferenc és a liberálisok egyértelműen a kezdeményezés mögé álltak. Velük szemben sorakozott fel a vármegyei ellenzék, melyet a kormány és a klérus jelentős összegekkel támogatott titokban azzal a céllal, hogy megakadályozzák a kormányzatra veszélyesnek vélt ellenzéki követek és liberális követutasításuk elfogadását, ezzel biztosítva a diéta konzervatív és kormányhű többségét. 1843 tavaszán a korábbi ellenzéki vezér – Hertelendy Károly – háttérbe vonult, és átadta a stafétát Forintos György táblabírónak, akit korábban hivatali visszaélések miatt elítéltek. 1843. április 4-én Forintos és hívei 1600 (!), a nemesi adózást ellenző kismemessel jelentek meg a zalaegerszegi, követutasításokat tárgyaló közgyűlésen. A „nemadózók pártja” lesöpörte és leszavazta a liberálisok javaslatait. Egyik hazafelé tartó csoportjuk pedig aznap este Kehidán rálőtt Deák Ferenc kúriájára, továbbá megölt egy kehidai éjjeli őrt, és halálos kimenetelű tömegverekedést is provokált. A fenti események hatására Deák levélben tájékoztatta az április 24-i követválasztó gyűlést, hogy ilyen körülmények között nem vállalja a követséget. Azonban senki más sem vállalta a követi feladatokat, így a május 18-án kezdődött pozsonyi országgyűlésen Zala megye nem képviseltette magát.

Csányi és az általa vezetett liberálisok okultak saját hibájukból, és 1843 nyarán „Zalában korábban sohasem látott méretű és költségű, a konzervatívok korteskedését jelentősen felülmúló választási kampányt folytattak.” (16. o.) Az 1843. augusztus 31-i követválasztáson a nemesek többsége megszavazta a házi adó fizetését és egyéb javaslatokat, emellett pedig Deák Ferencet és Kerkapoly Istvánt közfelkiáltással követté választották. Deák azonban – elveihez híven – az általa megvetett kortes eszközök és az újabb halálos áldozatokkal járó tömegverekedések miatt visszautasította a követi megbízást. Deák visszalépése válságba sodorta a zalai liberá-

lisokat, és még Csányi László is elfordult tőle. Az 1844. június 10-i restauráción a konzervatívok jelentős győzelmet arattak a liberálisok felett. Az 58 vármegyei tisztségviselőből 27 a konzervatívok híveként került a tiszti karba, míg a 26 helyén maradó személy csak alacsonyabb pozíciót töltött be, ezzel pedig lezajlott a legnagyobb arányú reformkori személycseré Zala vármegye hivatalnokai karában.

Az 1847 tavaszán esedékes tisztújítás előtt a zalai liberálisok az Országos Védegylet mozgalmon belül újra tudták rendezni soraikat. Gróf Festetics Leó (nyilvánvalóan kormánypárti) vármegyei adminisztrátort arra próbálták rávenni, hogy a korteskedés mellőzésével, a vármegyei elit szűk körében válasszanak alispánt. Ezt Festetics elutasította. A politikai ellenfelek Kerkapoly István mint első alispán személyében meg tudtak egyezni, azonban a liberálisok Csillagh Lajost, a konzervatívok pedig Bogyay Lajost akarták másodalispánnak, így megkezdődött a korteskedés. 1847. június 15-én több ezer nemes jelent meg a restauráció helyszínén, Zalaegerszegen. Az ellentétes táborokat a körmendi császári- királyi lovasság kordonja választotta ketté. A másodalispáni székért folytatott harcban az adminisztrátor, a konzervatívok többségében bízva, szavazásra bocsátotta a döntést. A liberálisok a szavazás visszavonását követelték, míg a konzervatívok és a Bogyay Lajos képviselőjében eljáró Császár Ferenc kijelentette, hogy Bogyay lemond a jelöltségről a körülmények miatt. Így ellenjelölt hiányában Csillagh Lajos lett a másodalispán. Ezek után a konzervatívok elhagyták a helyszínt, meg sem várva a többi tisztség betöltőinek megszavazását. Ezért 1847-ben a liberálisok is az 1844. évekhez hasonló arányú személycseréket hajthattak végre a tiszti kar soraiban. Az 1847. október 4-i országgyűlési követválasztó közgyűlésen ismét Deák Ferencet választották követté, aki ezt megrendült egészségére hivatkozva visszautasította. Helyette két fiatal liberálist, Tolnay Károly korábbi főszolgabíró és ifjabb Csúzy Pál táblabíró választották meg közfelkiáltással. Míg a zalai vármegyei vezetés Deák politikai utódjaként támogatta Tolnay Károlyt, addig ifjabb Csúzy helyett a tapasztalt és megfontolt Csertán Sándor uradalmi ügyészt látta volna szívesebben második követként. Azonban Csúzy 700 kortes segítségével érte el saját maga követté választását a megyegyűlésen.

A kiadvány szerkesztője nem törekedett a bevezetőben arra, hogy a kötet témáját szélesebb diskurzusba ágyazza. Ezzel meghagyta a lehetőséget másoknak arra, hogy a forrásszövegeket újabb publikációk alapjává vagy részévé tegyék. Véleményem szerint a vármegyei szintű választási küzdelmek és a korteskedés vizsgálata kiterjeszhető lenne több vármegye összehasonlító elemzésévé is. Érdekes kérdés lehetne, hogy országos összehasonlításban milyen mértékben cserélődött le egy-egy restauráció alkalmával a vármegyei tiszti kar, lehet-e tendenciát kimutatni az egyes kerületek esetében? Az úgynevezett „ellenzéki vármegyékben” nagyobb volt-e a politikai küzdelem és a fluktuáció, mint a hagyományosan kormánypárti vármegyékben? Azonban a vizsgálatokat nem érdemes csak a reformkorra szűkíteni. Ugyanis a – vélt vagy valós – politikai korrupció és annak percepciója önmagában egy érdekes, korszakokon átnyúló elemzési lehetőséget kínál már

a „hosszú 19. század” vonatkozásában is.² Emellett érdemes lehet összehasonlítani a magyarországi és az erdélyi jelenségeket a választási küzdelmek, politikai kampányok, korteskedés és választási visszaélések témakörében is.³ Továbbá Kecskeméti Károly szerint a parlamenttörténettel foglalkozó kutatások legnagyobbrészt nemzeti jellegűek, azonban törekedni kell az eredmények nemzetközi perspektívába helyezésére. Kecskeméti „frappáns hasonlóságokat” lát például a 19. századi magyar és francia parlamentarizmus között: a két ország közötti társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális különbségek ellenére a „választói magatartások és választási botrányok akár azonosnak is nevezhetők”.⁴ Kilépvé a szűkebben vett politikátörténeti perspektívából, fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a kötet rendelkezik irodalomtörténeti vonatkozásokkal is, amelyeknek egyes részletei már Szilágyi Márton egyik korábbi tanulmányában is kirajzolódtak.⁵

Összegzőként megállapítható, hogy Hermann Róbert és Molnár András kötete fontos adalékokkal gazdagítja ismereteinket a reformkori Zala vármegye választási küzdelmeiről, a vármegyei politizálás és a vármegyei hivatalviselés összefüggéseiről. Remélhetőleg további ösztönzést ad a téma iránt érdeklődők kutatásainak.

Sebők Richárd

„KEDVES LAJOSOM!”

„Kedves Lajosom!”. Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916.

A leveleket sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Reisz T. Csaba. Budapest, 2017, Magyar Történelmi Társulat – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet /Századok könyvek 2./, 234 o.

1916. december 1. éjjelén Herceghalmon történt az Osztrák–Magyar Monarchia addigi – és a magyarországi vasúttörténetnek azóta is – embervesztésben legsúlyosabb vasúti katasztrófája. A 66 halálos áldozat leghíresebbike volt Thallóczy Lajos (1857–1916) történész, az MTA tagja, a Magyar Történelmi Társulat (MTT) elnöke, akkor a megszállt Szerbia polgári kormányzója, aki I.

² Vö. Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon, 1867–1918*. Budapest, 2011.

³ Vö. Pál Judit: Korrupció vagy „hazafias cselekedet”? Választási korrupció Erdélyben a dualizmus kor elején. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerkesztő: Dobszay Tamás – Forgó András – Ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rác György – Szijártó M. István. Budapest, 2013, 388–404.

⁴ Kecskeméti Károly: A parlamenti történetírás csendes forradalma. Az összehasonlító parlamenttörténet eredményei, korlátai és objektív nehézségei. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon, A kezdetektől 1918-ig*. Szerk.: Dobszay Tamás – Forgó András – Ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rác György – Szijártó M. István. Budapest, 2013, 7–23. különösen 7. és 11.

⁵ Szilágyi Márton: Arany János Elvesztett alkotmányának korabeli politikai kontextusa. *Irodalomtörténeti közlemények*, 2009. 7. 779–791.

Ferenc József temetéséről igyekezett vissza a fővárosba. Ifj. Teleki Sándor (1861–1919) világháborús naplójában így emlékezett vissza erre: „*Mint Szerbia polgári kormányzója a temetésről Belgrádba igyekezett, s valószínűleg álmában érte utol a halál. Thallóczy Lajos a jelenkor egyik legeredetibb alakja volt. Kedves, jó, eszes, de egy furcsa cinikus pózzal, melyet gorombaságra alapított. [...] Napfényes kedélye, meleg baráti szíve, hívséges ragaszkodása azok iránt, kiket szeretett, szellemes elméje, fiatalos mókái, gorombaságai mind megszűntek egy rövid pillanat alatt, s ma éjjel ott van, hová sohasem hitték, hogy éppen ő valaha kerülhessen: a törvényszéki orvos-tan boncoló kamarájában.*”¹

Az MTT 2016-ban indította útjára *Századok Könyvek* című könyvsorozatát, amelynek kezdő – tanulmányokat tartalmazó – kötete Fónagy Zoltán szerkesztésében jelent meg.² Thallóczy halálának 100. évfordulójáról finoman szólva is igen visszafogottan emlékezett meg a történetíró, éppen ezért is méltánylandó, hogy a kiadó a sorozat 2. köteteként egy kivitelében is igényes forrásgyűjteménnyel tisztelt az 1913–1916 közötti elnöke személyisége előtt.

A forrásgyűjtemény az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött Thallóczy Lajos-fond (Fond XI.) azon leveleit adja közre, amelyeket Csánki Dezső (1857–1933), Thallóczy kor- és pályatársa, barátja, az utolsó években őt az MTT-ben alelnökként segítő munkatársa írt hozzá (Fond XI/197). Több szempontból is figyelemre méltó ez a forráskiadás. Egyrészt Thallóczy Lajos hatalmas hagyatékából a leveleket egyedülállóan precíz, alaposan bemutatott szempontok alapján közli Reisz T. Csaba, másrészt az Országos Levéltár egykori főigazgatójaként egyik szakmai elődjéről, Csánki Dezsőről tár fel és pontosít eddig nem ismert vagy téves adatokat.

A bevezető ismerteti a Thallóczy-hagyatékot, és ennek kapcsán Reisz megfontolandó észrevételt tesz a magánlevelezés forrásközlési etikájáról is, részletesen indokolva, hogy milyen magasabb szempontok szóltak amellet, miszerint a levelek intimitását megsértve, azokat teljes szövegükben megjelentesse.

A Thallóczy-fond 1124 levélírótól közel 9000 dokumentumot tartalmaz, de – míg a szakirodalom viszonylag nagyobb figyelmet szentel Thallóczy történetírói munkásságának – a levélírók Thallóczyhoz intézett, és esetleg tőle kapott levelei csak elenyésző számban jelentek meg nyomtatásban. Tömörly Márta, Bognár Szabina, Csáki Árpád adta közre teljesen vagy válogatással Szigeti József, Tagányi Károly, Barabás Samu Thallóczyhoz intézett leveleit vagy a vele folytatott levelezé-

¹ Ifj. Teleki Sándor naplója az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, jelzete: Quart. Hung. 2978. A napló kiadását most rendező sajtó alá e sorok írója és Teleki András. Egyes részek, köztük Thallóczy Lajos halála és személyiségének meleg hangú ismertetése, már megjelentek, könyvében Reisz T. Csaba is idézi. Vö. Szakács Annamária: „A király meghalt!” – ifj. Teleki Sándor első világháborús naplója. *Archívnet*, 2016. 6. sz. 2. dokumentum.

² „*Atyám megkívánta a pontosságát.*” *Ember és idő viszonya a történelemben*. Szerkesztette Fónagy Zoltán. Budapest, 2016.

sét, ezeket Reisz is felsorolja a bevezetőben (4. lábjegyzet, 13. o.). Ehhez még hozzátehetjük Kossuth leveleit, amelyeket ugyancsak Tömör Mártá adott ki.³

Reisz a Csánki család többi tagjának (Csánki Dezsóné, Csánki Dénes, Csánki Ilona) Thallóczyhoz intézett leveleit csak olyan mértékben ismerteti, hogy azok hozzájáruljanak a levélgűjtemény jobb megértéséhez. Jogos olvasói elvárás, hogy ne csak az egyik személy másikkhoz intézett levelei, hanem a válaszoló-feleselő másik irány is helyet kapjon egy ilyen forrásközlésben. Sajnos azonban Csánki nem volt olyan minuciózus a levelei összegűjtésében, mint Thallóczy, aki ezt az aprólékosságot Thaly Kálmántól sajátította el. A bevezetőben azonban helyet kapott az a néhány képeslap, amelyeket a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában Csánki Dezső képeslapgyűjteményében őriznek (P 2256), és amelyek szerzője eddig ismeretlen volt, Reisz azonban most Thallóczy Lajos lapjaiként azonosította azokat (15. o.).

A bevezető részletesen ismerteti Csánki Dezső családját is, de nem a szakirodalom adatait foglalja össze, hanem sokkal inkább kiegészíti és pontosítja azt, bőszes új adatokat szolgáltatva a Materny, Seb(e)ők és Csánki családok tagjaira. Ezáltal lehetővé teszi, hogy a levelekben is felbukkanó Matherny Pista, Sebeők Sári vagy Vadon Géza személye azonosítható legyen, és így ne keressük tovább a nem létező Csánki Emíliát, aki a szakirodalom szerint Dezső testvére volt. Csánki Dezső gyermekeinek életrajzi adatai ilyen részletességgel még sehol nem jelentek meg. Csánki levéltári pályafutását csak röviden ismerteti Reisz, elsősorban az új, esetleg csak a levéltári iratokban fellelhető adatokat adva közre.⁴

A levelek címzettje, Thallóczy Lajos is kap egy rövid életrajzi vázlatot: a szakirodalomban talán egyedül itt olvasható, hogy az édesapa, Strommer Benedek Aradon született, és volt egy harmadik gyermeke is, az 1869-ben született Henrik Tivadar István. Thallóczy egyetemi tanulmányairól, továbbá húga, Szerafina családi viszonyairól, valamint külön alfejezetben Thallóczy levéltári karrierjéről is találunk adatokat, itt még a levéltári ügyiratokat is megadja az összeállító.

A bevezető hangsúlyos része a dokumentumok részletes leírása és a szövegközlési szempontok megadása – utóbbi gyakran „tollban marad” a forráskiadóknál, így a Thallóczy-hagyaték fent említett korábbi kiadói is mind mellőzték kiadási elveik ismertetését. Reisz igen takarékosan és praktikusán végzi el a dokumentumok általános jellemzését, nem terhelve ezzel az egyes leveleket. A levelek sorrendje az OSZK-beli sorozat sorrendjének felel meg, de a gyűjtemény végére került datálatlan levelek legalább körülbelüli keltezése is megtörtént. A levelekben csak a legszükségesebb esetben szerepelnek lábjegyzetek, általában a történeti munkákat,

³ Tömör Mártá: Kossuth Lajos levelei Thallóczy Lajoshoz. *Valóság*, 1975. 4. sz. 92–103.

⁴ Hogy ez a téma sem maradéktalanul feltárt, mutatja a szerző újabb dolgozata is: Reisz T. Csaba: Álláslehetőségek a 19. század végén: Csánki Dezső levéltári karrierjének kezdete. A Magyar Nemzeti Levéltár honlapjának, „A hét dokumentuma” rovatában (2017. 06. 28.) http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/allaslehetosegek_a_19_szazad_vegen_csanki_dezso_leveltari_karrierjenek_kezdete

az említett folyóirat- vagy újságcikkek pontos adatait, illetve a további kutatást megkönnyítő levéltári ügyiratszámokat adja meg Reisz.

A forráskiadó a levelekben sokszor monogrammal, keresztnéven, vagy a Thallóczy-féle baráti kör becenevén szereplő személyek azonosítását nem a feleslegesen ismétlődő lábjegyzetek alkalmazásával oldja meg, hanem a névmutatóba utalóval veszi fel ezeket az adatokat. Így B., a „podeszta” (azaz polgármester) a névmutató alapján azonosítható Bárczy István polgármesterrel, és a további példákat is sorolhatnánk. Megjegyzendő, hogy a névmutató következetesen törekszik a születési és halálozási év megadására, ami akár a névtérépítők számára is hasznos segítségül szolgálhat. (Ugyan ki tudta eddig, hogy pl. Krommer Ferenc levéltári tiszt, később kezelő igazgató mettől meddig élt?) Ez a névmutató-megoldás követhető példa lehet más forráskiadók számára is.

A levelek tartalmát röviden így jellemzi a szerkesztő: *„Csánki Dezső leveleiben egyrészt családi ügyeivel – saját és Thallóczy fogadott fia, Dénes, valamint lánya vőlegénye, Vadon Géza karrierjének előmozdításával –, történettudományi (forráskiadási) kérdésekkel, az országos és részben a fővárosi levéltár személyzeti és szakmai ügyeivel, benne többször a levéltár építésével, valamint a Magyar Történelmi Társulat ügyeivel foglalkozik, igen őszintén, sokszor kifejezetten nyersen.”* (15. o.) A levelek olvasásakor a múlt századforduló időszakának történettudományi életébe, annak kulisszatitkaiba tekinthetünk bele, és gyakran mondhatjuk magunkban, hogy *„nahát, már akkor is...?”*

A kötet képtárral zárul, ahol időrendben eddig ismeretlen képek, levelezőlapok és levelek is szerepelnek, így segítve az olvasót a kötet két főszereplőjének elképzelésében. Ehhez az összeválogatáshoz is részletekbe menő ikonográfiai kutatást végzett a kötet szerkesztője.

A forráskiadás alaposságára jellemző, hogy legfeljebb apróbb figyelmetlenség-ből kerültek bele olyan hibák, amelybe a recenzens végre belekóthet. Így tévedésből Füzesabony szerepel Csánki szülővárosként (33. o.), Cherven Flóris (1840–1928) tévesen Chevra alakban szerepel a bevezetőben és a mutatóban (22. és 194. o.), Szabó Dezsőt pedig rosszul azonosította, mert itt bizonyosan nem az íróról, hanem a debreceni történésről (1882–1966) van szó (200. o.).

Bár a forráskiadást általában nem értékeli olyan súlyúnak, mint a feldolgozások elkészítését, nyugodtan állítható, hogy a jó forráskiadás elkészítése talán az egyik legnehezebb történeti feladat. A szöveggondozás, a kihagyható és kihagyandó részek megállapítása, a szöveggözlési elvek és a helyesírási szempontok, az alkalmazandó apparátus helye, mértéke és mélysége összességében egy igen összetett, nagy figyelmet igénylő munka, amely alapos felkészültséget igényel annak művelőjétől.

Az a fajta részletesség, amivel e kötetben találkozhatunk, hasznos útmutatóul szolgálhat azon fiatal történészeknek – így e sorok írójának – is, akik hasonló forráskiadásra vállalkoznak. Meg kell jegyezni, hogy Teleki Sándor naplójának kiadásához kapcsolódóan a kötetet sajtó alá rendezők éppen Reisz T. Csabával konzultálva kaptak bőséges muníciót a feladat elvégzéséhez.

A recenzens számára nem titok, hogy Reisz – aki munkatársa a levéltárban – a Thallóczy-levelezés folytatásán dolgozik, Thaly Kálmán és Thallóczy Lajos levelezésének kéziratát 2018-ban készül lezárni. Jelen forráskiadás eredményei alapján bizakodással várjuk az új kötet megjelenését, remélve egyúttal azt is, hogy más kutatók is kedvet kapnak a hagyatéék további sorozatainak kiadásához, és talán a tudományos kutatómunkát támogató NKFIH-programok is támogatják a Thallóczy-életmű feldolgozását.

Szakács Annamária

EGY KORSZERŰ HADOSZTÁLYTÖRTÉNET

Aradi Gábor–Szabó Péter: *A tolnai hadosztály a Don-kanyarban. Hadiokmányok, harctéri naplók, tábori levelezőlapok és visszaemlékezések a szekszárdi magyar királyi 12. könnyű hadosztály történetéhez 1942–1943.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2017, 556 o.

A kötet Szabó Péter és Szilágyi Mihály *Tolnai honvédek a Donnál (1942–1943)* című kötetének¹ második, bővített és jegyzetekkel ellátott kiadása. A szerzőket erkölcsi parancs, a hősi halottak, a háború következtében elhunytak emléke előtti tisztelgés szándéka vezette. Csak negyed évszázada mondhatjuk ki, hogy a második világháborús honvédjeink, akik a hadszíntereken küzdve kötelességüket teljesítették, főhajtást érdemelnek. A kommunista diktatúra idején „bűnösök” voltak, mert a Szovjetunió ellen fogtak fegyvert, és úgymond „területrabló fasiszta hadjáratban” vettek részt.

A korábbi mű a hadtörténeti megközelítés, a doni hídfőcsaták megörökítése mellett társadalomtörténeti vonatkozásban a szülőföldtől távol helytálló magyar honvédek megrendítő sorsát örököltette meg eredeti dokumentumok és visszaemlékezések alapján. Akkor, az ezredforduló idején a történet „megírását” követelte meg a kibeszélés kényszere, napjainkra pedig egy hadtörténeti forráskiadványt eredményezett.

A szerzőpáros munkájának alapjául a honvédalakulatok korabeli harctudósításai, parancsai és helyzetjelentései szolgáltak. A fronthétköznapi és a tábori élet hiteles érzékeltetésére a megőrzött frontnaplót, tábori levelezőlapokat, a szabadságos katonák által hozott leveleket, történeti értékű visszaemlékezéseket és a korabeli tolnai sajtóban közzétett, hadigazdálkodással, hadigondozással, téli ruhagyűjtéssel és a frontkatonákkal való kapcsolattartással foglalkozó híradásokat használták fel. A szerzők a bevezetőben Szilágyi Mihály helytörténésznek, a kötet első kiadása társszerzőjének elévülhetetlen érdemeit hangsúlyozzák az egykori tolnai honvédek harctéri naplóinak, visszaemlékezéseinek és tábori leveleinek gyűjtésében, illetve a velük felvett több mint negyven riport elkészítésében, ezeket a történeti

¹ Szabó Péter – Szilágyi Mihály: *Tolnai honvédek a Donnál (1942–1943)*. Szekszárd, 2001.

értékű háborús kordokumentumokat jelen kötetükben is felhasználták. Külön 60 oldalas fejezetté vált az új kötetben a hadigazdaság keretei közé kényszerített tolnai háborús háttérország.

A kiadvány a második világháborús csapattörténetek közé tartozik, melyek 2001-től jelentek meg. Műfajilag az első világháborús ezredkrónikák az elődei, melyektől azonban mind szemléletben, mind az események több szempontú bemutatásában különböznek. Jelen kötet, a korábbihoz hasonlóan a tárgyalt események kronologikus sorrendjét követi, azonban minden egyes fejezetét hadtörténeti feldolgozások: a Hadtörténelmi Levéltárban és a különböző családi archívumokban őrzött korabeli hadiokmányok, személyes frontnaplók, visszaemlékezések, feljegyzések és sajtóhíradások alkotják. Az „egy forrás nem forrás” elve esetükben úgy működik, hogy egy eseményről, például partizántámadásról több forrást sorakoztatnak fel, ez teszi izgalmas olvasmánnyá és plasztikussá a megrajzolt képet.

Egy rövid történelmi háttér felvázolása után a szerzők hét fejezetben a szekszárdi, tolnai, sárbogárdi és pécsi csapattesteket magába foglaló, szekszárdi parancsnokságú 12. könnyű hadosztály 1942–43. évi keleti hadszíntéri harcainak és tábori életének bemutatására vállalkoztak. A tolnai specifikumok egyben a 2. magyar hadsereg harcát, annak előzményeit, hátterét is megmutatják, a rövid terjedelem folytán a recenzens nem képes visszaadni a mű árnyaltságát. A terület-visszacsatolások következtében megnagyobbodott országban aránytalanul magas volt a mozgósított honvédelakulatok száma az északnyugat- és dél-dunántúli megyékben, így például Tolnában, ahol jelentős német nemzetiségi lakosság is élt.

A szerzők korabeli fényképfelvételeket tesznek közzé a tolnai honvédelakulatok hadszíntérre vonulásáról, a hadművelési területen való 1000 kilométeres gyalogmenetről, a súlyos korotójaki hídfőcsatáról, az egységek Don menti védelmi berendezkedéséről, fronthétköznapjairól, tisztikaráról és legénységi állományáról, katonáinak a helyi orosz lakossággal való kapcsolatáról, arcvonalának 1943. január 14-ei csucsjei áttöréséről, a visszavonulásáról, illetve megmaradt részeinek 1943. áprilisi végi – május eleji hazatéréséről.

A IV. hadtest és a VII. hadtest kötelékében lévő tolnai honvédek kiszállítására 1942 júniusában került sor, óriási kerülővel. Galántán keresztül, a Vág völgyén felfelé haladva Cseh-, illetve Lengyelországon át Breszt-Litovszk érintésével a Pripjaty mocsarakon áthaladva Resicáig vonattal, innen a kijelölt hadművelési területre gyalogmenetben, több mint 1000 km megtételével jutottak el. Így augusztus elején (6-án) kerültek ki a Don térségébe, Osztrogozsszkba.

Innen menetből augusztus 7-én, 8-án ellentámadásba mentek át a korotójaki hídfő ellen. Ebben a hadművelésben a szekszárdi 12. könnyű hadosztály két ezrede, az ugyancsak szekszárdi 18. és 48. gyalogezred vett részt; az erős túlerő, valamint a teljesen ismeretlen harci terep folytán 10–12 nap alatt óriási veszteségeket szenvedett, harci állományának a felét veszítette el. A kivérzett egységeket egy német lövészadosztály váltotta le augusztus 20. körül. Ekkor érkezett ki a teljes VII. hadtest, felfejlődésével a hadsereg elfoglalta az ún. védőkörletét. Ez a stratégiai szem-

pontból rendkívül fontos terület Voronyezstől délre kezdődött, és a Don folyó mentén 208–210 km hosszúságban húzódott. Az első vonalba a tolnai alakulatok kerültek, különösen a 12. könnyű hadosztály a VII. hadtest kötelékében, még hozzá a legveszélyesebb részre, a scsucsjei hídfőhöz. A védőállás összefüggő vonalat képezett, minden mélység nélkül. December közepére a 12. könnyű hadosztály alakulatai a második legerősebb és legkiépítettebb szovjet hídfőállás előtt elhelyezkedve, rendkívül előnytelen és kilátástalan helyzetben várták sorsuk beteljesülését.

A magyar arcvonal első jelentős áttörése 1943. január 12-én délelőtt, a hadsereg cérnavékony vonalának talán leggyengébb szakaszán, az urivi dombháton következett be. Az ellenséges támadás január 14-re már 40 km kiterjedésben, 20 km mély előrenyomulást eredményezett a támadóknak, s a hadsereg arcvonala végérvényesen kettészakadt. Scsucsjénél 3 km szélességben közel 100 harckocsi támogatásával rohanták meg a szovjetek a szekszárdi 12. könnyű hadosztály állásait. A tüzérségi előkészítés után a szovjet gyalogság megtévesztő harcmodorban támadt: a szovjetek egy csoportja vállra akasztott fegyverrel és feltartott kézzel közelítette meg a magyar állásokat, majd katonáik az árokba ugorva lekapták fegyvereiket, és kíméletlen harcot kezdeményeztek. Az orosz páncélosokkal szemben a gyalogság a gyenge páncélelhárítás miatt védtelennak bizonyult. A mindinkább fellépő lőszer- és élelemhiány, párosulva a szokatlanul nagy hideggel, megtörte a védők ellenálló erejét. A doni állások kézbentartásáért súlyos, vereséggel végződött harcokat vívtak több mint 12 napon át. A harcokban a magyar csapatok emberfeletti hősiességről tettek bizonyosságot, esküjükhöz híven bátran helyálltak.

Végül a gazdag mellékletekről néhány sorban. A kötet második részében található a sajtó alá rendezett dokumentumokban fellelhető katonai személyek harctéri szolgálatára koncentráló, és második világháborús kitüntéseiket is tartalmazó rövid életrajzai. Míg a súlyos harcok során elesett, eltűnt, illetve a háborút követően nyugatra távozott tisztek és legénységek háborús katonai szolgálatáról kevesebb, a megpróbáltatásokat szerencsésen túléltekről ezek több tájékoztatást nyújthattak. A memoárok, frontnaplók és a korabeli hadiokmányok szerzőinek, szerkesztőinek életrajzai nem külön, hanem írásaik elején találhatóak. A 12. könnyű hadosztály tisztjeinek és legénységének portréfelvételei mellett feltüntették a képek származási helyét, a felhasznált irodalmat, a levéltári, illetve kéziratoss forrásokat. Kiadványuk legvégén a szerzők CD-lemezen az egykori, illetve a jelenlegi Tolna megye településein, valamint a sárbogárdi és a pécsi járásokban született azon katonák és munkaszolgálatosok adatait publikálták, akik a 2. hadsereg kötelékében, a keleti hadszíntéren hősi halált haltak, hadifogságba estek, vagy nyomtalanul eltűntek 1942–1943 folyamán.

Szőts Zoltán

A MAGYAR KÜLPOLITIKA SZOLGÁLATÁBAN?

Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*. A bevezető tanulmányt írta: Baráth Magdolna.

Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015 /Magyar Történelmi Emlékek sorozat/, 306 o.

A Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos által szerkesztett és Baráth Magdolna bevezető tanulmányával ellátott kötet hiánypótló munka, tekintve, hogy széles forrásbázisra alapozva foglalja össze a külügy- és belügyminisztérium személyzeti munkáját, ismerteti a diplomáciai kar életrajzát, valamint a követségek/nagykövetségek archontológiáját. Könyvük úttörő munkának számít, hiszen Magyarországon eddig nem jelent meg a francia *Annuaire Diplomatique et Consulaire* sorozathoz hasonló, a diplomáciai tisztviselők életrajzát magában foglaló kézikönyv, amelynek segítségével egészen napjainkig megismerhetjük a *Quai d'Orsay* hivatali szerkezetét, a diplomaták szakmai életútját. Ugyancsak mintaként szolgálhat számunkra a Jean Baillou által szerkesztett *Les affaires étrangères et le corps diplomatique français* című kétkötetes kézikönyv, amely 1870-től a nyolcvanas évek elejéig dolgozza fel a francia külügyminisztérium hivataltörténetét. Ez a recenzió természetesen nem azt taglalja, hogy a francia külpolitika történetének megírására a magyar földi halandónak milyen lehetőségek állnak rendelkezésére, hanem arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy a szerzőpáros kézikönyve – mint már említettük – nemcsak fontos, hiánypótló mű, hanem nemzetközi mércével mérve is figyelemre méltó.

A magyar külpolitika 20. századi történetének megértéséhez úttörő kutatásokat végzett Pritz Pál a két világháború közötti korszak magyar külügyminisztériumának hivataltörténete és a külügyi tisztviselők életútjának kutatásával. Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos könyve az 1945 és 1990 közötti korszak vezető külügyi tisztviselőinek archontológiáját ismerteti. Ez a feladat korántsem volt egyszerű vállalkozás, amit az is jelez, hogy a kötet elkészítésének ötlete ugyan már régen megszületett, de a megvalósuláshoz egészen 2015-ig várni kellett.

A szerzők a *Szerkesztői bevezető*ben ismertetik a módszertani szempontokat és a kutatási alapelveket. A bevezetőben részletes szakirodalmi összefoglalót olvashatunk, illetve áttekinthetjük azokat a honlapokat is, amelyeken keresztül életrajzi információkat lehet szerezni: A kötet, „397 főkonzul, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, rendkívüli és meghatalmazott nagyköveti rangban lévő diplomata életrajzát tartalmazza az 1945–1990 közötti időszakból. (Azaz nincsenek közöttük olyan külügyi vezetők, akik nem kapták meg ezt a rangot. Ilyen volt Berei Andor, Péter János, Horn Gyula.)” (7. o.)

Baráth Magdolna 75 oldalas bevezető tanulmányában (*Diplomaták a változó világban*) alapos és pontos képet rajzol a külügyi apparátus történetéről, annak alakulásáról, a külügyminisztérium személyi összetételének változásáról és a külügyi tisztviselők képzéséről. Ezzel kapcsolatban így fogalmaz: „Ez az írás nem vállalkoz-

hat arra, hogy feldolgozza Magyarország külpolitikájának történetét, még csak arra sem, hogy a külügyminisztériumban történt szervezeti változásokat részletesen ismertesse. Célkitűzésünk az volt, hogy egyfajta történeti keretet adjunk a kötetben közölt életrajzoknak.” (11. o.)

A hét fejezetre tagolt bevezető tanulmány valóban keretet ad a magyar külügyi apparátus történetének megértéséhez, kiegészíti azt és kerek egészet alkot. 1945 után Magyarország elvesztette függetlenségét, így a külügyi szolgálat tisztviselőinek kiválasztásában értelemszerűen a kommunista ideológia iránti hűség, illetve a megbízhatóság fontosabb szerepet játszott, mint a szakmai tudás. A külügyi szakma színvonalának csökkenése jól tetten érhető akkor, ha összevetjük az 1945 előtt keletkezett források stílusát, a szövegek nyelvtani helyességét azon forrásokéval, amelyeket az ötvenes-hatvanas években a diplomáciai munkát végzők készítettek. A különbség jól érzékelhető!

1945 után a magyar külügyi szolgálat állományát szinte teljesen lecserélték, és a külügyminisztériumot a kommunista párt tagjaival töltötték fel. A második személyi csere az 1956-os forradalom utáni időszakban következett be. Ebben a periódusban már fontos szerepet töltöttek be azok a fiatalok, akik az ötvenes évek első felében a Szovjetunióban tanultak, és akikkel újra lehetett kezdeni a kommunista rendszer építését. Baráth Magdolna tanulmánya bemutatja azt a folyamatot, ahogy a kommunista vezetés a hatvanas évektől kezdve igyekezett a diplomáciai munka színvonalát emelni. A Külügyi Akadémia által az ötvenes években szervezett, de komoly diplomáciai ismereteket nem nyújtó „gyorstalpalók” után a Marx Károly Tudományegyetemen 1963-ban indult el a nemzetközi kapcsolatok szak, és az első hallgatók 1967-ben kapták meg diplomájukat. Ezzel párhuzamosan a Szovjetunióban is egyre többen végeztek, az ő munkába állásuk tovább növelte a diplomáciai tevékenység szakmai színvonalát. Baráth Magdolna tanulmányából láthatjuk, hogy a diplomáciai szolgálatba lépők rendszer iránti lojalitása, elvi elkötelezettsége még a hetvenes-nyolcvanas években is kiemelt fontosságúnak számított. Ugyanakkor a diplomácia színvonalának fejlesztése érdekében végzett munka a nyolcvanas évekre „érett be”. Az 1989/1990-es politikai rendszerváltozás ismét komoly személycserét eredményezett, bár – eltérően a korábbi fordulópontoktól – a legjobb szakemberek 1990 után a külügyminisztérium állományában maradhattak, mivel szakmai munkájukat a demokratikusan választott kormány is elismerte.

Érdeemes lenne tehát a külügyi tisztviselők archontológiáját folytatni az 1990 utáni időszakra vonatkozóan is. Az általam említett, francia *Annuaire Diplomatique et Consulaire* című kiadvány erre követendő példaként szolgálhat.

1945 és 1990 között a szovjet befolyás a magyar külügyi szolgálat működésére egyértelmű, de a magyar diplomaták titkosszolgálati kapcsolatait nagyrészt még mindig homály övezi. Borhi László értékelése szerint¹ ennek feltárása még hosszas kutatást igényel, és ehhez elsődlegesen a titkosszolgálati levéltárak iratait kell(ene)

¹ Borhi László: Főkonzulok, követek és nagykövetek. (Ismertető.) *Századok*, 2016. 6. sz. 1617–1620.

tanulmányoznunk. Érdemes tehát elgondolkodni azon, hogy a magyar diplomácia szolgálatában lévő személyek életrajza mennyire fedí le a valóságot, vagyis a hivatalos életrajz mellett hogyan és milyen formában lehet(ne) megismerni az ún. „nem hivatalos” életrajzot, és a kettő egybevetésével milyen személyiségrajzot lehet(ne) megrajzolni egy-egy diplomatáról. A kötetben közölt életrajzok tehát más külügyi és titkosszolgálati levéltárak iratainak tanulmányozásán keresztül válhatnak teljesebbé és pontosabbá.

A kötet második részének *A külképviseltek archontológiája* című fejezete ábécérendben tartalmazza a magyar külképviseltek archontológiáját, miközben az *Életrajzok* című rész 397 főkonzul, követ és meghatalmazott miniszter, rendkívüli és meghatalmazott nagykövet életrajzát foglalja magában. A könyvet rövidítések jegyzéke és névmutató zárja.

Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos olyan kézikönyvet állított össze, amely hasznos segítséget jelent a korszakkal foglalkozó szakemberek számára. Munkájukkal egyben ráirányítják figyelmünket arra, hogy fontos ismernünk a kommunista rendszer tisztviselőinek életrajzát, a magyar diplomata kar felkészültségét. A diplomáciai munka sajátosságai miatt azonban ehhez szükséges a titkosszolgálati dokumentumok kutatása is. Baráth Magdolna tanulmánya a magyar külügyi szolgálat történetének megértéséhez alapmunkaként szolgál, egyben figyelmeztet a klasszikus levéltárosi feladatok, vagyis a hivaltörténetírás fontosságára. A Gecsényi Lajos által szerkesztett archontológia olyan alapszolgáltatásokat tartalmaz, amelyek elengedhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy az 1945 és 1990 közötti külügyi szolgálat működését megismerjük.

Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos könyve méltó folytatását jelenti annak a hagyománynak, amelyet Pritz Pál alapozott meg a két világháború közötti magyar külügyi szolgálat hivaltörténetére irányuló kutatásaival. Óhatatlanul is felmerül bennünk a kérdés, hogy az 1945 és 1990 között időszakban a magyar diplomaták hogyan és milyen mértékben tudták befolyásolni a magyar külpolitikát, illetve milyen mértékben érvényesült a szovjet befolyás a külügyi munkában. Láthatjuk, hogy a Szovjetuniótól való függés egészen a rendszerváltozásig alapvetően meghatározó volt: Magyarország még 1989-ben is szovjet beleegyezéssel vette fel a diplomáciai kapcsolatot Izraellel és Dél-Koreával, amit a nyilvánosság akkor az önálló magyar külpolitika jeleként értékelt, holott éppen ennek az ellenkezőjéről volt szó. A magyar külügyi apparátus helyét és szerepét tehát történelmi kontextusban kell értelmeznünk, ismernünk kell a nemzetközi kapcsolatok változásait és a geopolitikai realitásokból következő lehetőségeket, amelyek Magyarország esetében is hangsúlyos tényezőt jelentenek. A két szerző munkája ehhez alapvető kézikönyvként szolgálhat. Közel hozza hozzánk a szereplőket, egyben segíti a diplomáciatörténeti kutatásokat, így a korszakkal és a témával foglalkozó szakemberek könyvtári polcán méltó helyet foglalhat el.

Garadnai Zoltán

„ARCHIVIO CASAROLI” – A CASAROLI-LEVÉLTÁR

Somorjai Ádám OSB: *Nuove fonti per la causa Mindszenty nelle carte Casaroli 1962–1995 / Újabb Mindszenty-források Agostino Casaroli levéltári hagyatékában.*

Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) –
Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2017 /METEM Könyvek 88.

Sorozatszerkesztők: Várszegi Asztrik és Zombori István/, 146 o.

A legtöbb sikeres könyvkiadó bizonyára rendelkezik valamilyen küldetéstudattal. A Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség (METEM) és a *Historia Ecclesiastica Hungarica* Alapítvány (HEH) a küldetéstudatán túl valóságos missziót tölt be a magyar egyháztörténet-írásban.

A 2018-ban harminc éves METEM azzal a céllal jött létre 1988-ban, hogy a magyar katolikus egyház ezeréves története során alapított, létezett és működő valamennyi plébániájának – a jelen határokon belül és azokon túl bárhol a világban – a történetét feldolgozza, és azt a „Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiába” felvegye.

A HEH 1995 áprilisában jött létre nonprofit szervezetként. Egyik fő feladata, hogy megjelentesse és terjessze a METEM kiadványait, továbbá új lendületet kíván adni a magyar egyháztörténeti kutatásoknak. Ennek érdekében az alapítvány széleskörű együttműködést épített ki a hazai és külföldi egyetemekkel, főiskolákkal, akadémiákkal, egyházi és civil szervezetekkel, alapítványokkal. Ezt a szerteágazó munkát lényegében két ember végzi: dr. Várszegi Asztrik püspök, főapát (Pannonhalma) és a HEH „motorja”, dr. Zombori István történész (Szeged). Fáradhatatlanul keresik az újabb és újabb szerzőket, kiadványokat. Felhajtják a kiadáshoz szükséges pénzt. Mindkettőjük munkáját az egész egyháztörténész szakma nagyrabecsülése övezi.

Az alapítvány jelentős publikációs tevékenységet folytat. Kiadja a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* című folyóiratot, amely a hazai és a határon túli, külhoni magyar egyházak történetére vonatkozó tanulmányokat közöl. A folyóirat 27. évfolyama 2015-ben jelent meg. Közel másfélszáz egyéb kiadvány mellett 2017-ben jelent meg a METEM Könyvek 88. darabja,¹ Somorjai Ádám legújabb könyve.

Amennyiben a METEM és a HEH missziót teljesít, fokozottan igaz ez a megalapítás a legújabb METEM könyv szerkesztő-szerzőjére, Somorjai Ádámra, a Vatikáni Levéltár egykori munkatársára, egyháztörténészre, bencés szerzetesre. Immár bő évtizede komoly elkötelezettséggel kutatja, tárja fel és adja közre a Mindszenty József bíborosra, esztergomi érsekre vonatkozó, elsősorban külföldi levéltárakban fellelhető dokumentumokat.²

¹ Az alapítvány honlapja – <http://www.heh.hu/alapitvany.html> (Az utolsó letöltés dátuma: 2017. december 7.).

² A több tucatnyi tanulmány és kisebb terjedelmű közlemény mellett lásd az alábbi önálló köteteket: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975. Az Apostoli Szentzsék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. Tanulmányok és szövegközlések.*

Az új kötet megjelentetéséhez az adta az apropót, hogy Agostino Casaroli bíboros (1914–1998), államtitkár (1979–1990) hagyatéka a közelmúltban bekerült a Vatikáni Levéltárba. Ahogy azt a szerző megjegyzi, a Vatikánnál szolgálatot teljesítő, és Vatikán Városállam területén elhunyt főpapok hagyatékát megtekinti a Vatikáni Államtitkárság levéltárosa, különválasztva a hivatali tevékenységgel kapcsolatos iratokat. Csakhogy Casaroli hagyatékával nem ez történt: a bíboros, államtitkár halála után a magánlevéltára kikerült Vatikán Állam területéről. Az unokahúg és örökös, Orietta Casaroli adományaként a hagyaték a bíboros egykori egyházmegyéjébe, Piacenzába, Bedóniába került. A dokumentumok nagyobb részét, a magánkönyvtárat és a fotóanyagot ma is ott őrzik. A kisebbik részt, lényegében a Vatikáni Levéltár illetékességébe tartozó hivatali iratokat a Pármai Állami Levéltárban helyezték el. A szakma megismerhette az iratokat, mivel levéltári feldolgozásuk már 2000 júniusában megkezdődött, és egy rövid leírása 2006-ban meg is jelent.³

A párizsi levéltárban az iratok a kutatók számára hozzáférhetőek voltak, több publikáció is született az elmúlt években, közülük az egyik jelentősebb a perugiai egyetemen egyházbjogot tanító Barberini professzor 2008-ban kiadott kötete.⁴ Somorjai Ádám is összefoglalja a Casaroli-hagyaték eddigi közléseit, de nem sza-

Romae, 2007; *Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József, 1971–1975.* Pannonhalma, 2008; (Zinner Tiborral közösen): *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez.* Budapest, 2008; *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. II. Documenta 1956–1963. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása. II. Tanulmányok és szövegközlések.* Budapest, 2009; *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. III/1. Documenta 1963–1966. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása. III/1. Tanulmányok és szövegközlések.* Budapest, 2010; (Zinner Tiborral közösen): *Szeizmográf a Szabadság téren. Mindszenty bíboros levelezése az USA elnökeivel és külügyminisztereivel, 1956–1971.* Budapest, 2010; *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez – Letters to the Presidents. Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States, 1956–1971.* Budapest, 2011; *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. III/2. Documenta 1967–1971. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása. III/2. Tanulmányok és szövegközlések.* Budapest, 2012; *The Cardinal Mindszenty Documents in American Archives. A Repertory of the six Budapest Mindszenty Boxes – Mindszenty bíboros budapesti amerikai követségi tartózkodásának dokumentumai. Repertórium.* Ed. by Adam Somorjai Pannonhalma /The Cardinal Joseph Mindszenty Papers, Subsidia 1./; „His Eminence Files”. *American Embassy Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971).* Mindszenty bíboros az Amerikai Nagykövetségen. *Követségi Levéltár 15 (1971).* Budapest, 2012, 2. javított kiadás; (Zinner Tiborral közösen): *Do Not Forget This Small Honest Nation. Cardinal Mindszenty to 4 US Presidents and State Secretaries 1956–1971 as conserved in American Archives and commented by American diplomats. A documentary overview.* Bloomington (IN), 2013; (Vecsey József társszerzővel): *Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban. Tartalmi és szövegközlési sajátosságok.* Budapest, 2013; (Zinner Tiborral közösen): *A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza. Mindszenty József bíboros, prímás, esztergomi érsek követségi levelezése az Apostoli Szentszékkel, 1956–1971.* Budapest, 2016 /VERITAS Könyvek 4./.

³ Vö. Somorjai: *Nuove fonti per la causa Mindszenty nelle carte Casaroli 1962–1995...* 10. 3. jegyzet.

⁴ Vö. Uo. 11. 11. jegyzet. – *La Politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana.* Szerk. Giovanni Barberini. Bologna, 2008 /Santa Sede e politica nel novecento 7./.

bad megfeledezni az első nyilvános publikációról. Maga Agostino Casaroli is a rendelkezésére álló iratokból dolgozva adta közre magyarul is megjelent könyvét.⁵

A széles körben ismertté vált iratoknak a titkos minősítése tehát tarthatatlanná vált a vatikáni beszállítást követően, ezért a Casaroli-hagyaték nem a Titkos Levéltárban, hanem az Államtitkárság Történeti Levéltárában került elhelyezésre. Azonban ez csakis azokra az iratokra vonatkozik, amelyeket Casaroli a hivatali működése során magánál tartott, amelyekből dolgozott, amelyek kikerültek a vatikáni hivatalos ügymenetből. Mindazon iratok, amelyek a Vatikán hivatalaiban keletkeztek és maradtak megőrizve, továbbra is titkosak. A vatikáni *Ostpolitik* tehát majd csak akkor lesz egészében kutatható és feldolgozható, ha a Casaroli-féle titkos aktákat is, no meg a lengyel, cseh-szlovák, magyar, bolgár, jugoszláv levéltárak vonatkozó forrásait, és különösképpen a moszkvai levéltárak ma még alig ismert dokumentumait is megismerhetik az érdeklődők.

Somorjai Ádám új könyve tehát csak azokat a Casaroli-iratokat tartalmazza, amelyek a bíboros halálát követő évtizedben ismertté váltak, és most nemrég a Vatikáni Államtitkárság Levéltárában kerültek elhelyezésre. Mégsem lehet azt mondani, hogy akkor ez a kiadvány most érdektelen lenne. Egyáltalán nem! A kötetnek éppen az az érdeme, hogy pontosan leírja, bemutatja a Casaroli-fondot, ahogyan az a Vatikáni Levéltárban elérhető. Most ráadásul magyarul és olaszul is olvasható a jegyzék. Ezen túlmenően a METEM Könyvek 88. kötetében, 60 oldalon, 11 dokumentum segítségével követhetjük a magyar és vatikáni eseményeket 1962-től (csak utalunk ennek az évnak az egyházpolitikai jelentőségére: a II. Vatikáni Zsinat első ülészakára, a vatikáni–magyar kapcsolatfelvételre) 1971-ig, Mindszenty József bíboros Magyarországról való távozásáig.

*

A bemutatott levéltári hagyatékot az olasz szakirodalom „Archivio Casaroli”-nak (Casaroli-Levéltár) nevezte el. A levéltáros számára rendkívül tanulságos a Casaroli-iratok sorsa. Ebben az esetben is az történt, hogy egy hivatali feladatokat ellátó személy (illetve annak örököse) a működése során keletkezett magániratait, amelyek a személyének és nem a hivatalának szóltak, összekeverte a hivatalos tevékenysége során keletkezett iratokkal. Ez a hozzáállás nem példa nélküli sajnos Magyarországon sem.

Ortutay Gyula néprajztudós, volt kultuszminiszter a különböző közfeladatai lejártával, az általa kezelt köziratokat egyszerűen hazavitte, haláláig saját tulajdonaként kezelte. A dokumentumok 1978-ban bekerültek ugyan az Új Magyar Központi Levéltárba, de „zárt letétként”, azaz a kutatás elől elzárt iratokként a levéltár munkatársai csak őrizhették, de nem rendezhették azokat. A letét lejárta után, 2003-ban, a politikus örökösei tévesen úgy vélték, szabadon rendelkezhetnek

⁵ Agostino Casaroli: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Budapest, 2001.

az iratokkal, és úgy nyilatkoztak, hogy hajlandók ezeket eladni a Magyar Országos Levéltárnak (MOL). A közfeladatok ellátásával kapcsolatos iktatókartonokkal és érkeztető pecséttel is ellátott iratokról végül az örökösök lemondtak, elismerték azok közirat voltát. A források kutathatóvá váltak, mint a szintén az „Ortutay család birtokában” lévő, Ortutay Gyulának a Magyar Központi Híradó elnökeként, a Hazafias Népfront főtitkáráként, vagy az ELTE rektoraként keletkezett iratai is.

Nyers Rezső, aki pártfunkciói mellett állami tisztségeket is betöltött (többek között pénzügyminiszter, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója is volt), nyugdíjazása után ugyancsak hazavitte a hivatali ideje alatt keletkezett iratait. A MOL felvette vele a kapcsolatot. Nyers Rezső 2004 októberében kelt nyilatkozatával átadta a levéltárnak a mintegy 2,7 ifm terjedelmű irategyüttest. Döntő többségükben MDP- és MSZMP-iratokról volt szó, amelyeket a MOL őrizetében lévő pártanyagba soroltak be. Egy csekély részük, körülbelül 0,4 ifm iratanyag a jogutód Magyar Szocialista Pártot illette.

A köziratok „magánosítása” nem csak a diktatúra jellemzője. 2003-ban a Köztársasági Elnöki Hivatalnak a Sándor-palota elkészült épületébe történő beköltözésekor derült ki, hogy mintegy tízévesnyi irat hiányzik az irattárból. Ezek utóbb a Göncz-villában maradéktalanul előkerültek. Göncz Árpád köztársasági elnök készségesen átadta az iratokat a Levéltárnak.

Sajnos nem ez történt Pozsgay Imre államminiszter irataival. Ő 1996-ban a köz- és magániratait, 101 dobozt, az Amerikai Egyesült Államokba küldte. Az iratok ma az amerikai Hoover Intézetben érhetőek el. A Stanford Egyetem 2009-ben nyitotta meg archívumát a „Pozsgay-hagyaték” kutatói előtt. Az 1953 és 1989 között keletkezett iratanyag Pozsgay Imre beszédeit, írásait, felszólalásait, jegyzeteit, interjúkat, az MSZMP KB üléseinek jegyzőkönyveit, belügyi jelentéseket, leveleket tartalmaz.

Ahogy Agostino Casaroli mondta volna: „*Nihil sub sole novum*”, azaz „*Nincs új a nap alatt*”.

Szabó Csaba

KÉMTÖRTÉNET MÁSKÉNT

Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba (szerk.): *Kémek, korok, életek. Erica Glaser Wallach és Noel H. Field története.* Budapest, Libri Kiadó
– Magyar Nemzeti Levéltár, 2017, 413 o.

A 2017-es karácsonyi forgatagban egy kettős kémtörténetet ígérő tetszetős könyv került a legnagyobb hazai könyvesbolt-hálózatok polcaira. A figyelemfelhívó borítóval megjelenő, angol nyelven is publikált kötetben azonban nem fikciós regényt, hanem egy történeti forráskiadványt találhatunk. A könyv egy globálisan is meghatározó, jól ismert hidegháborús történetről, a magyar politikatörténet egy meghatározó eseményéről (a Rajk-perről és következményeiről) szól, első megközelí-

tésben a sztálini konstruált perek világának bemutatását ígéri. Ám a Noel Haviland Field és nevelt lánya, Erica Glaser Wallach kapcsolatát feldolgozó tudományos ismeretterjesztő vállalkozás nemcsak egy izgalmas dokumentarista munka, hanem érdekes barangolás is a történeti megismerés határterületein.

A kötetet fellapozva, az érdeklődők szembesülhetnek azzal, hogy a kiadvány egy összeszokott csapat együttműködésének gyümölcse. A könyv a Magyar Nemzeti Levéltár vezetőinek, Mikó Zsuzsannának és Szabó Csabának, valamint (egykori közvetlen) kollégájuk, Majtényi György szerkesztésével látott napvilágot. A honi historiográfiában ritkaságszámba menő „duplakönyv” létrehozásában fordítóként azonban még számosan közreműködtek. Végző soron a nagyszabású vállalkozás bázisát a levéltár és a Libri Kiadó hosszú távú együttműködése biztosította. A munka tehát egy megkezdett sorozat részeként is olvasható, míg az aktuális, azaz évfordulós kontextust a GULÁG emlékbizottság támogatása jelöli.

A könyv borítóján látható két alak egy kettős élettörténet elbeszélését ígéri. Noel Haviland Field és nevelt lánya, Erica Glaser Wallach a második világháborút követően alig néhány évvel a hidegháborús frontvonalakon találták magukat, ügyük a nagyhatalmak közti összeütközések egyik fókuszpontjává lett. A Prágából 1949-ben elrabolt Field és az 1950-ben Berlinben letartóztatott Erica kényszervallomásait számos konstruált ügyben felhasználták, noha őket formálisan soha nem ítélték el. A bevezető tanulmánnyal ellátott dokumentum-válogatás, az informatív, de kellő tömörséggel írt hivatkozások révén sorsuk alakulása, meghurcoltatásuk folyamata (annak elő- és utótörténetével), valamint a korszak nemzetközi viszonyainak változásai részleteikben is megismerhetők. Közben e rendkívül sűrű, sokrétű olvasmány, tudományos forráskiadvány számos ponton érintkezik az elmúlt években dinamikus felörgő jelenkor-történeti (illetve kifejezetten állambiztonsági tematikájú) könyvkiadással. Ugyanakkor a könyv olvasható személyes drámaként, fejlődés- (és felejtés-) történetként, vagy egy olyan családregényként, amely napjainkig is hat és sokakat megmozgat.

A könyvhöz recenszensként közelítve ugyanakkor választ kívántam kapni arra a kérdésre, hogy a szerzők miért vágtak bele ebbe a munkába. A többdimenziós vállalkozás miatt egyszerre kerestem azt, amiért a munka a szélesebb közönség számára érdekes lehet, ugyanakkor a tudományosság számára is rendelkezik hozzáadott értékkel. Ha ehhez hozzávesszük a könyv angol nyelvű változatával megcélzott olvasóközönséget, érezhető, hogy a kihívás korántsem szokványos. Hiszen Noel Field története a korszak iránt érdeklődők számára jól ismert, sorsa sokszorosán feldolgozott. Szerepe jól dokumentált a közép-európai koncepciók, konstruált kirakatperek láncolatában. Magyarországon az 1949-es Rajk-per e különös szereplőjéről, a rejtélyes el nem ítélt figuráról számos publikáció született. Személyének későbbi (szabadulása utáni) felhasználásáról is említést tettek a vonatkozó tanulmányok. A nemzetközi visszhangot kiváltó perekről, eljárásokról szóló egykorú tudósításokon, politológiai elemzéseken túl, a nemzetközi szakirodalomban is elemezték sajátos „összekötő” szerepét Kelet és Nyugat konfliktusá-

ban. Drámai, fordulatos sorsáról a történeti elemzések mellett dokumentumfilmek is készültek. (Minderről a könyv alapos bevezető tanulmányának historiográfiai részei is áttekintést adnak.)

Field kétségkívül egy ismert 20. századi szimbólum, egy ideológiákat, törekvéseket, útkereséseket megtestesítő alak, akinek különös transzfer-szerep jutott. Élettörténete Nyugaton és Keleten is elbeszélhető. Személyiségfejlődésének állomásai a legkülönbözőbb helyszínekhez kapcsolódnak, legyen szó a pacifista mozgalomról, a Népszövetség apparátusáról, a második világháború alatt is tevékeny nemzetközi segélyszervezetekről, vagy a világméreteken kiépülő kommunista hálózatról, végül a kádári Magyarország hétköznapijairól. A jelen kötetben kétszereplőssé bővített dráma érzékletesen tárja fel, hogy a 20. századi globális hatalmi játszmák miként daráltak fel személyes kapcsolatokat vagy akár emberi személyiségeket is.

A kritikai megközelítéssel élők számára a tanulmány és a közölt forrásegyüttes indirekt válaszokat ad a (papíralapú) publikációval kapcsolatos kérdésekre. A könyvben jól érezhető a szerkesztők azon felfogása, amely a történeti megismerést egy folyamatnak, a történetírást folyamatos diskurzusnak tekinti, amelyben meghatározó szerep jut a jól szervezett tudományos műhelyekben folyó munkának (egy levéltár forrásörző és forrásfeltáró szerepének). Ennek megfelelően, a Magyar Nemzeti Levéltár „projektjeként” megjelenő kötetben korábban publikálatlan dokumentumok megjelentetése jelenti az új elbeszélés alapját. Ennek bázisán Field és nevelt lányának profilja is élesebben rajzolható meg, tágabb, illetve mélyebb értelmezési keretek használatára nyílik lehetőség.

A szerzők vállalása módszertani értelemben is világos. A politika- és társadalomtörténet megalapozott téziseit felhasználva, de azok keretein túllépve, a teljes életutat vizsgálva, a történeti pszichológia eszköztárával közelítenek elemzésük alyaihoz. Választásuk azonban nem kizárólagos, hiszen a történeti áttekintés kapcsán vagy a jegyzetek révén felkínálnak egyéb elméleti paradigmákat is. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a szerzők korábbi írásai alapján is rendelkeznek a pszichológia iránti fogékonysággal, közös munkájuk tehát ilyen értelemben sem előzmény nélküli. S persze a nagyszabású per és szereplőinek sorsát elemezve, más publikációkban sem ismeretlen a lélektani szempontok alkalmazása. E trend hazai jelenlétét mi sem bizonyítja jobban, mint e Field-kötet megjelenésével lényegében egy időben napvilágot látott munka: az Államvédelmi Hatóság vezetőjének, Péter Gábornak az életrajza.¹ Igaz, ebben a szerző, Müller Rolf a pszichológiai megközelítést deklarálta elveti. Ám mégis visszatérően utal a Field-ügy idején még a per „megrendelőjeként” tevékenykedő Péter Gábor sorsának értelmezésekor a pszichológiai megközelítés lehetőségére.

Természetesen Noel Field személye és az újonnan feltárt iratok is alkalmasak ilyen típusú vizsgálódásokra. Maga a közölt válogatás is rávilágít a forrásbázis sokszínűségére. A kötetben olvasható ifjúkori esszé, a fogságban írt vallomás, önrefle-

¹ Müller Rolf: *Az erőszak neve: Péter Gábor. Az ÁVH vezetőjének élete*. Budapest, 2017.

xió (amelynek címzettje a kommunista „felettes én”: a Párt), vagy az élet végéig tartó bizonyításkényszerből fakadó levelek. Sőt maguk a forrásszövegek is ebbe az irányba terelhetik a kutatók vagy az olvasók gondolatait. Magának Fieldnek a reflexiói is segítenek a korszellem megragadásában: például amikor arról értekezik, hogy a húszas évektől szinte „járvány” volt a pszichoanalízis az elvtársak körében is. Bár hozzátehetjük, hogy a tudomány „pártosságának” fontosságáról elmélkedik ettől néhány bekezdésnyire.

A kötetben olvasható tanulmány a szövegekből megragadható jelenségeket Freud, Jung vagy éppen Erikson téziseivel világítja meg, a pszichológia eszköztárából választott elemek a kognitív diszonzancia leírásától a „Rubasov-elméletig” tartanak. Mindez jól illeszkedik a kémkedés motivációjával kapcsolatos nyers jegyzőkönyvi szövegekhez is. Másfelől a közölt szövegek lényegében az életutak folyamatos újraírásáról, újraalkotásáról (konstruálásáról) szólnak. Tulajdonképpen a két élettörténetnek a kommunista (sztálini) identitáshoz való viszonya a közölt szövegek központi problémája. Mindezzel együtt a kötet tartalma egy színes válogatás a különböző levéltárak, hazai és külföldi gyűjtemények irataiból. A bő tucatnyi dokumentum(együttes) (közlése révén) időrendben vagy külön-külön is olvasható: iskolai dolgozat, útirajz, kihallgatási jegyzőkönyv, megfigyelési dokumentum, interjú, bizottsági jelentés, magánlevelek, vagy éppen nekrológok. Az igényes forráskiadás lehetővé teszi a többszörös perspektívaváltást. Látszólag egyenes pályáivak (sorsok) rajzolódnak ki, ám talán a (kényszerű) újraírás nyomán keletkező újabb változatok szemléltetik leginkább, hogy az ilyen elbeszélések miként keretezhetők át, mennyiben konstruáltak. Noel Field és Erica Glaser Wallach története a történelem színpadán a rivaldafénybe kerülés, majd az elszürkülés története. A korszak és a közvetlen történet iránt érdeklődő olvasó számára talán ez biztosítja leginkább az olvasmány (a kibontakozó történelmi dráma) dinamikáját.

Praktikus szempontból közelítve a kötethez, annak erényei közé számítható a befogadható terjedelem, a gondos lábjegyzetelés és a gazdag képanyag. A hagyatékban fennmaradt felvételek a polgári világtól a kádári és amerikai kispolgári léting jelenítik meg a főhősök sorsát. Ugyanakkor beszédes a képek és egyéb dokumentumok hiánya is: például, hogy a börtön- és lágerévekről készült felvételek, egyes per- vagy megfigyelési iratok nem állnak rendelkezésünkre. Meglehet, hogy erről talán a korszak szakértőjeként, vezető levéltárosként érdemes lett volna néhány bekezdésben áttekintést adni. Az állambiztonság tevékenysége, a propaganda működése és a korabeli történetírás összefüggései a Field/Rajk-ügyben az átlagosnál jobban dokumentáltak a Belügyminisztériumban kialakított „zárt irattárnak” köszönhetően.²

² Ezzel kapcsolatban lásd Tabajdi Gábor: Állambiztonság – propaganda – történetírás. Töredékek az állambiztonsági irattár működésének történetéhez (1965–1980). *Betekintő*, 2009. 2. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_2_tabajdi.pdf

A kötet mint tudományos-ismeretterjesztő munka, akár oktatási segédanyagként is elképzelhető, egy szeminárium törzsanyagaként különféle irányokba indíthatja el a történet továbbgondolását, alapozhat meg újabb kutatásokat, elemzéseket. Ugyanakkor a jelenkor-történetírás kurrens problémái, vitái kapcsán is muníciót szolgáltathat a propaganda-kutatás vagy a historiográfia kérdéséhez, árnyalhatja a kádárizmus természetrajzát, az ügynökkérdés és kollaboráció témáját, de a megismeréssel vagy a nyelv problémájával kapcsolatos vitákhoz is adalékokkal szolgálhat.

A kötet dokumentumai a pártállami propagandának egy nehezen, ezért ritkán elemzett szférájába is betekintést engednek. A tanulmány egyik markáns megállapítása, hogy Noel Field az 1954-es szabadulása után megjelent személyes nyilatkozatait a pártbürokrácia illetékeseivel egyeztetve tette. Bár ennek „bizonyítékaiból” az érthető terjedelmi korlátok ellenére is érdemes lett volna szemelvényeket közölni, a közreadott szövegek így is érzékeltetik az egykori „koronatanú” utólagos megdolgozását, a posztsztálinista beszédmód kialakulását. Sokatmondó szemelvény Field első nyilvános nyilatkozata: a szabadulását követő magyarországi menedékkérelem bejelentése, a *Szabad Népb*ben 1956 nyarán megjelenő szöveg, majd 1957-ben az ellenforradalomról szóló nyilatkozat. A kora kádári panelek a fejlődő és szépülő Budapestről hat évtized távlatából, életútjának mélységeit ismerve, igazán abszurdnak hatnak az egykori rab szájából. Ugyanakkor a válogatásban helyet kaptak a későbbi *mainstream*-értelmezések alapszövegei. Az Egyesült Államok kormányzati jelentése tömören összefoglalja azokat az alaptéziseket, amelyek a rendszerváltás után a hazai megközelítésekben is meghatározónak bizonyultak. Ilyenek a totalitarizmus-elmélettel kapcsolatos állítások, a sztálini rendszerben meghurcolt káderek (börtönviselt kommunisták) tipizálása, illetve a nyugati társutasokról: a hasznos balekokról, avagy hasznos idiótákról szóló megjegyzések. Külön elemzés tárgya lehetne, hogyan (nem) jelenik meg az erőszak az (ellen)propaganda szövegeiben, a kegyetlen zsarolás, a brutális verratás mikor milyen eufemizmussal kerül körülírásra.

Természetesen Noel Field és nevelt lányának története a sztálini kirakatperek-ről, azok előzményeiről és utóéletéről szól elsősorban. Az összeállítás révén azonban ez a kézenfekvő perspektíva is meghaladható. Egy lehetséges olvasatban sorsuk a kádárizmus megértéséhez is közelebb vihet. Nem csupán Field és Kádár hasonló (összefonódó) személyes sorsáról van szó: az eszme révén az elvtársaktól kiszabott börtönbüntetés, meghurcoltatás, majd az újrakezdés átéléséről. Kettejük posztsztálinista karakterében benne van az ismételt azonosulás (ld. Field Kádárnak, Kádár Rákosinak írt levelét), de, a kiábrándulásra utaló cinizmus, az ideológia formálissá válása is, amit az elhallgatás, számtalan tabu tesz nehezen dekódolhatóvá. Helyzetük még groteszkebbnek hat, ha ma már tudható, hogy mindennapjaikban az egykori ávósok valóságosan is jelen voltak, akár mint közvetlen munkatársak (Kádár környezetében vagy éppen a Corvina Kiadóban).

Mindezzel összefüggésben a kollaboráció és az ügynökkérdés kurrens közéleti és tudományos kérdéseire is érdekes adalékokkal szolgál az összeállítás: mi számít kémkedésnek, kollaborációnak, árulásnak? A szövegekben, a bemutatott esemény-

sorban az azonosulás, árulás, közvetítés, kollaboráció megannyi lehetséges jelentésárnyalata bukkan fel. Az eszmei felettes entitással, a párttal és valós hatalmi tényezőkkel, változó nemzetközi helyzetben alakítják ki (formális/informális, nyílt/titkos, legális/illegális) viszonyukat a kötet szereplői. Azonban miközben életútjukat folyamatosan újraírva beszélnek e kapcsolatról a dokumentumok hiánya, a tabusítás, az értelemszerű konspiráció miatt, még a pártba lépésük időpontja, a kommunista mozgalomba történő beszervezés folyamata sem rekonstruálható részleteiben. A hatalom színpalái mögé kukkantva, egykori személyes és titkos iratokat olvasva, óhatatlanul újabb megválaszolatlan kérdésekbe ütközünk.

Ez elvezet a megismerés hatáiraival kapcsolatos vitákhoz. A közölt válogatás alapján jól kirajzolódnak a dokumentálhatóság határai. A kötetben a szerkesztés során mozaikok, kontroll-források kerültek egymás mellé. A kettős életút fordulatai így többszörös megvilágításba kerülnek. Ugyanakkor jól láthatóak a hiányok, amelyekhez megfelelő források nélkül nehéz közelíteni: a fogoly-lét mellett ilyenek a sashegyi lakás megfigyelésével, a rehabilitált személyek „utógondozásával” kapcsolatos kérdések.

A könyv elemzéseinek, megjegyzéseinek meghatározó célja a kommunista szövegek dekonstruálása. A kiadási projektben résztvevők alapos fordítói tevékenységet is végeztek. A kettős könyvkiadással fenntartott többnyelvűség izgalmasan referál a tárgyalt történetre. Ahogy a tanulmányban is olvasható: Field a Corvina Kiadó lektoraként dolgozva is panaszkodott a korszak idegen nyelvű kiadványainak alacsony színvonalára. A pártbürokrácia vagy éppen a titkosszolgálatok kompetenciahiányával a kutató számtalan helyen találkozhat. Ebből adódik e komor kötet talán leghumorosabb eleme: az óvónői munkakör (*Kindergartenin*) „gyermekkertészként” történő magyarítása. Mindennek fényében a vállalkozás nehezen túlbecsülhető érdeme a párhuzamos angol nyelvű forráskiadvány megjelentetése, amely a globális folyamatok itthoni megértetése mellett minden bizonnyal a hazai történeteket teszi elbeszélhetővé a nemzetközi közvélemény számára.

A *Kémekek, korok, életek...* című munka kétségtől izgalmas történeti olvasmány, tudományos-ismeretterjesztő céllal készített forráskiadvány. A válogatás révén a szerkesztők magánélet és közélet konfliktusaira kihegyezve rendezték el közös történetük dokumentumait. Így megragadható a két szereplő sorsa között feszülő ív: a meggyőződését mindvégig vállaló Noel Field és az apolitikussá váló Erica választása. Bár hozzátehetjük: a létező szocializmus mellett kiálló Field és a visszavonuló Erica (a vasfüggöny két oldalán) egyaránt kispolgári életet élő állampolgárokká váltak.

A könyv egy központilag eltitkolt, többszörösen retusált ügyet mutat be belső források (személyes belső vallomások, titkosszolgálati dokumentumok és propagandaanyagok) alapján. Az értelmezési keretként felkínált pszichohistoria hatására talán úgy is fogalmazhatunk: a kémtörténet elemzése révén nemcsak az egykor (epizódnyi időre) kulcsszerepet játszó személyek, de a rendszer tudatalatti szférájában is tehetünk egy korántsem szokványos utazást.

Tabajdi Gábor

